

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

2022 թուականի գարնան, անդարձ կերպով մեզմե բաժնուեցաւ Վահան Իշխանեանը: Ծանօթ անուն մըն էր վերջին երեսուն տարիներու հայաստանեան գրական երկնակամարին վրայ, իբրեւ խիզախ լրագրող, ինչպէս նաեւ գրող ու մշակութային զանազան երեւոյթներու հմուտ մեկնաբան: Հրատարակիչն էր ու մոլիչ ուժը Վիոլէտ Գրիգորեանի հետ նախ *Բնագիր*, ապա *Ինքնագիր* գրական պարբերականներուն, իրենց զոյգ տպագիր ու ելեկտրոնային տարբերակներով: Վերջին տարիներուն գրութիւնները ծանօթ էին նաեւ *Բագինի* ընթերցողներուն: Մանաւանդ վերջին տասնամեակին իր նախաձեռնութեամբ է որ Երեւանի մէջ կազմակերպուեցան «Ինքնագիր գրական ակումբ»ի հանդիպումներն ու դասախօսական շարքերը, որոնք տեղւոյն վրայ ու ու առջանց տեսագրութիւններով հանդիպման վայր մը հանդիսացան Սփիւռքի ու Հայաստանի մտաւորականներուն: Անխոնջ ընթերցող մըն էր ու քաջածանօթ ոչ միայն հայաստանեան, այլ նաեւ սփիւռքեան գրականութեան հարուստ ավանդութեան: Որպէս հրատարակիչ-խմբագիր, լոյս ընծայած էր բազմաթիւ հատորներ: Մանաւանդ իրեն կը պարտինք վերջին տարիներուն Մարկ Նշանեանի թարգմանական հատորներէն մեծ մաս մը: Իր կորուստով կը կորսնցնենք *Բագինի* բարեկամ մը, ինչպէս եւ հազարաւոր մտաւորական մը, որուն հետ կարելի էր ամէն բան խօսիլ եւ որ մանաւանդ կարողացած ու մօտէն ծանօթ էր մեր իրականութեան բազմաշերտ ու բազմաճիւղ երեւումներուն: Կամրջող մըն է որ կը կորսնցնենք Վահանի կանխահաս մեկնումով ու *Բագինի* այս թիւը կը նուիրենք անոր յիշատակին: Կու տանք նաեւ իր ձեռքով ընտրուած հատուած մը անտիպ իր վէպէն, որուն հրատարակութեան անհամբեր կը սպասէր եւ որ իր կարապի երգը պիտի հանդիսանար:

Միւս կողմէ, կ'ողջունենք վերադարձը ծանօթ անունի մը՝ Հրազդան Չէյթեանին: 1980ականներու սկիզբը սփիւռքեան գրականութիւն մուտք գործեցին երիտասարդ անուններ, նախ 1984ին անանուն հատորով մը, ուր տեղ գտած էր Նոր Գրականութեան մանիֆեստը եւ որուն հեղինակներն էին Հրազդան, Միհր եւ Սեւակ, ապա 1988ին աւելի լայն խմբային հատորով մը՝ *Մէր*: 1994ին Հրազդան իր անունին տակ խմբեց նաեւ շարք մը այլ գրութիւններ *Ռեհ* խորագրով, որմէ ետք կեդրոնացաւ ճարտարապետական ասպարեզին վրայ: Այս թիւով, կը վերագտնենք գրողին իւրայատուկ մօտեցումն ու կիրքը հանդէպ մեր գիրին ու մըտքին:

Ուրախ ենք նաեւ ներկայացնելու բանաստեղծուհի ու *Բագինի* երկարամեայ աշխատակից Մարուշին նուիրուած բաժին մը, Յարութիւն Պէրպլերեանի վարած հարցազրոյցով ու Յարութիւն Զիւրքճեանի լայն անդրադարձով, նուիրուած անոր գրական վաստակին: Կարօ Արմենեանէն կու տանք փունջ մը բանաստեղծութիւն, մինչ Սեւան Տէյրմենճեան ու Վարդան Մատթոսեան կը ներկայացնեն նորայայտ նամակներ Չաւէն Պիպեռեանէն ու Դանիէլ Վարուժանէն: Վերջապէս, գեղարուեստական բաժնով, Բաֆֆի Աճեմեան կ'անդրադառնայ Գագիկ Ղազանչեանի պաստառներուն, ընկալման գեղեցիկ ոճով մը: *

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական	1
Մարուշ Երամեան ԼՈՅՄԻ ԿՂԶԻՆԵՐ	5
ԱՆԴԻՆ (ԱՅՐՈՒՈՂ ՔԱՂԱՔԻՍ).....	11
10 ՀԱՐՑՈՒՄ ՄԱՐՈՒՇԻՆ Յարութին Պերպերեանէն ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ ԽՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏՆ Է ..	13
Յարութին Քիւրքճեան ԱՐՁԱԿ ԵՒ... ԲԱՆԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄ (ՄԱՐՈՒՇԻ ԱՐՈՒԵՍՏԱԼՈՑԻ ՍԵՄԻՆ...)	19
Հրազդան Չէյթեան ՄԱՀՅԱՄ	32

Խմբագիր | Սոնիա Զիլեճեան-Աճեմեան
Փոխխմբագիր | Վարդան Մատթեոսեան
Գործավար | Նայիրի Ադամեան
Ձեւաւորում եւ էջադրում | Անոյշ Ակներեան

Խմբագրական խորհուրդ

Մարուշ Երամեան
 Վիգէն Թիւֆէնքճեան
 Յակոբ Կիւլլիւճեան
 Աւետիս Հաճեան
 Շաղիկ Մկրտիչեան
 Կարէն Ջալլաթեան

Արամ Պաչեան
 Սեւան Տէյիրմէնճեան
 Խաչիկ Տէր Ղուկասեան
 Միրնա Տուզճեան
 Յարութին Զիւրքճեան

Կողքի նկար՝ Գագիկ Ղալանչեան, *The Sound of Red*, իդաներկ, 160x300սմ. 2019

Վահան Իշխանեան | ԱԿՈՒԱՐԻՈՒՄԻ ԶՈՒԿԸ ԴԱՌԸ ԾՈՎՈՒՄ41

Կարօ Արմենեան | ՀԱՅՐ50

Սեւան Տէյիրմենճեան | ԲԱՆԻ ՄԸ ՆԱՄԱԿ ԶԱԲԷՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆԷՆ59

Վարդան Մատթէոսեան | ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԷՆ ՆԱՄԱԿԻ ՄԸ
ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԲՆԱԳԻՐԸ63

Րաֆֆի Աճեմեան | ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԱՆԶԵԱՆԻ ՊԱՍՏԱՌՆԵՐՈՒՄ
ԴԷՄ ՅԱՆԴԻՄԱՆ77

ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ82

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տրուումի կեդրոն՝
Համազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ

Տպագրութիւն՝
Համազգայինի
«Վահէ Սէթեան» տպարանի

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկղ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

ԻՆՃԻ համար սկիզբէն իսկ քերթողութիւնը եղած է խտուրթեան արուեստը... համոզուած են որ բանաստեղծութիւնը շատախօսութիւն չի սիրեր եւ յաճախ ջուրով խառնուած գինիի համ կու տայ, երբ բառերու առատութիւնը սկսի ծածկել քերթողութեան խորհրդաւորութիւնը:

– ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ԼՈՅՍԻ ԿՂԶԻՆԵՐ

I — հանդիպեցանք կրկին.

Լուսաւոր կղզիներ հանդիպումներն այս
Մեր մութերը կամրջող

Լրիւ մութ չէր, ո՛չ,
Լուսաւոր կղզիներն
Իրենց ցոլքերը կը նետէին հեռուներուն

Մինչեւ ծնունդը մեր
Եւ հաւանաբար մահը նաեւ

Երբ պիտի մարին փոքրիկ կղզիները մէկ-մէկ
Ու խաւարին մէջ

Պիտի ծնի այն
Որ օր մը վիժեցաւ
Եւ գոր կոչեր էինք
ՄԵՆՔ

II — հանդիպեցանք կրկին.

Ամչկոտ չէինք

Կամ տազնապահար

Միայն շուարած

Ցանկութիւններու

Եւ իրականացած երազներու միջեւ

Երբ վերադառնաս

Ո՛ր վերադառնամ

III — հանդիպեցանք կրկին.

Թափեցան բառերը կարօտի
Երաշտ մարմնիս վրայ

Խեղդամահ եղայ

ջրամոյն

Բառերը՝ լաստեր
Ա՛լ չփրկեցին

Այիքը մեծ էր
Նաւարկելը՝ խիստ

Եւ չփրկեցին,
Ո՛չ բառերը՝ զիս,
Ո՛չ դուն՝ բառերս.

Եւ երաշտի մէջ
Մեռանք
բառամոյն

IV — լեզուն քիմքիս փակաւ

Երբ բառերը շփոթահար
Վազեցին ճշարով
Սարսափած առատութեան հրէշէն

Բառերու թագուհին առեւանգեալ էր
Ու անհետացած

Որոշեցի խաղ ընել
Խաղ ըսել ու
Կաբաւել

Արիւնեցայ
Բառերը նշդրակներ
Երակներս լայն բացին

Մահը ժպտաց
Քու ամենէն տաք դէմքովդ

Տաղեց մորթս

V — հանդիպեցանք կրկին

Ոչինչ կար փոխուած
Նոյնն էր համը բերնիդ
Որ անձրեւեց մէջս

Նոյնն էր ձայնդ խորունկ
Որ կը հերկէր մարմինս ակօս-ակօս
Ու կը ցանէր
Ոչինչ

Նոյնն էր նոյնիսկ ... ոչինչը ամենագօր
Եւ նոյնն էի ես
Հրդեհովը կարօտիս

Որ ահա՛ կը տեսնեմ
Կրկին կրակի տուաւ ամեն ինչ

Նոյնիսկ յոյսը օրերուս

VI — յետոյ գինով էի

Թէեւ ոչինչ կար գինովնալու

Իսկ մէջս

Օ՛ մէջս այնքան ոգի կար

Որ դուրս չելած

Արդէն թորեալ ոգիով

Ոգելից

Ոգի լից

Գինով էի

Եւ լոյսերը մէկ-մէկ կը մարէին

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ԱՆԴԻՆ (այրուող քաղաքիս)

Տխրութիւնը փճացաւ ինչպէս տան կարասիները
Յիշատակները
Եւ մնացեալ ամէն հաւատալիքները
Յրդեհուած տուններուն հետ

Արցունքները չորցան
Եւ մահը որ օրհնութիւն էր այն երանելի օրերուն
Բացաւ իր իսկական դէմքը
Սեւ կնգուղին տակ
Ուր դատարկութիւն չէր ոչ
Այլ ազահութիւն
Անսրտութիւն
Շնութիւն

Գայլերը նոյնիսկ հեռացան այս վայրերէն
Ուր միայն թեւը կոտրած մէկ-երկու հրեշտակ մնացեր էր
Կապելու վերքերը չսպիացող
Փորձելու կեցնել արիւնահոսութիւնը չդադրող

Բայց արիւն իսկ մնացած չէր
Ապրող երակներուն մէջ
Մարդերուն եւ քաղաքին

Պատմութիւնն ալ գլուխը առած փախաւ
Յեռացաւ հոն
Ուր աւելի հաճելի էր՝ ընտրական պայքար
Յամագումարներ
Կամ դիմագիրքի էջերուն ապահովութիւնը

Յեռունն դիտողներ կային
Ծովերով անջատուած
Որոնց հոգին յամառօրէն կը թռչեր հոն
Ուր կոտրած թեւերով հրեշտակները

Ժամանակ չունեին անոնց վերադարձը ապահովելու

Եւ ժամանակը կը թաւալէր

Կը թաւալէր

Մինչ կեանքը ուրիշ տեղ մը կ'ընթանար
անտարբեր

10 ՀԱՐՑՈՒՄ ՄԱՐՈՒՇԻՆ՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆԵՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆԸ ԽՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏՆ Է

ՄԻՐԵԼԻ Մարուշ, արուեստի հիմնական պատրաստութիւնը երաժշտութիւնը եղած է, եւ բնականաբար երբեմն երաժշտական եպրեր կը գտնենք բանաստեղծութիւններու մէջ: Ինչպէ՞ս կատարուեցաւ անցումը բանաստեղծութեան:

ԽՈՐՔԻՆ մէջ բնաւ անցում եղած չէ. երկուքը միաժամանակ կ'ընէի, պարզապէս մէկը կ'երեւէր, միւսը՝ ոչ: Չեմ գիտեր ինչո՞ւ կ'ամչնայի ըսելու որ կը գրեմ: Կը գրէի թէ բանաստեղծութիւն, թէ բերթուած: Յետոյ, երբ նուագելը ւնի դժուար էր, որովհետեւ ամուսնացեր էի, զաւակներ ունեցեր, եւ միակ ժամանակը փորձ ընելու գիշերն էր՝ շատ անյարմար յարկաբաժինի մը մէջ՝ ուշ գիշերին փիանոյի փորձ ընելու համար, աւելի եւ աւելի սկսայ գրել, որովհետեւ գրելը ... անաղմուկ աշխատանք է: Յետոյ կար նաեւ աշխատանքին արդիւնքը, որ երբ կատարող ես, գրեթէ չ'երեւիր, մինչ գրական աշխատանք մը անպայման արդիւնք կու տայ՝ յօդուած, ուսումնասիրութիւն, գեղարուեստական գրականութիւն եւ ի վերջոյ՝ հատոր, հատորներ, մինչ ժամեր ու ժամեր կատարուած փորձերէն գրեթէ ոչինչ կը մնայ: Այսպէս է որ կամացուկ մը գրականութեան նժարը սկսաւ աւելի ծանր կշռել:

ՈՐՈ՞ՆՔ են այն հայ թէ օտար հեղինակները, որոնք ապրած են կապմաւորման, մասնաւորաբար՝ քերթողութեանը վրայ, իսկ կան գրողներ կամ մտաւորականներ, որոնք քաջալերած են քեզ եւ կարեւոր դեր խաղցած գրական կեանքի մէջ:

ՎԱՅԷ Օշականը թէ տարօրէն ազդած է վրաս, թէ մեծ քաջալերանք ցուցաբերած, իր բրոնհիկներէն մէկուն մէջ անդրադառնալով քերթողութեանս՝ «Թարմ հով մը կը փչէ Սուրբոյ աւագներուն վրայէն»: Նախապէս Յակոբ Օշականն էր, յետոյ եկաւ Պըլտեանը: Այսօր սակայն կը կարծեմ թէ թօթափած եմ բոլորին ալ ազդեցութիւնը, բայց կը շարունակեմ սիրել անոնց քերթողութիւնը կամ գրականութիւնը Յ. Օշականի պարագային: Ի դէպ ըսեմ նաեւ, որ մեր գրագէտները ներաշխարհիս մէջ զարմանալիօրէն կը կապուին համաշխարհային երաժշտութեան: Օրինակ Մեծարենցը միշտ Մոցարթին հետ կու գայ ինծի – գտած եմ նմանութեան եզրեր եւ ներկայացուցած՝ յօդուած-ուսումնասիրութեան մը մէջ – իսկ Յակոբ Օշականը կը կապուի Պախին: Ո՛չ ժամանակով, ո՛չ ալ ոճով նման են այս երկուքը, բայց ինծի համար հաւասար բարձունքի վրայ կը կենան եւ ներքին, շատ խորունկ տեղ մը նման է իրենց երկը:

Ասոնցմե՛ գատ անգլիական արդի բանաստեղծությունը շատ սիրած եմ եւ թարգմանած (*Բազինի* հին թիւերէն մեկուն մէջ պիտի ըլլայ): Լաւ գրուած բանաստեղծութիւն մը միշտ ալ կ'ազդէ վերաս, կը յուզէ տարօրէն, նոյնիսկ եթէ յուզիչ չըլլայ ինք: Նման օրինակ մըն է Պիլի Գոլինգի «Ճաբոն» փոքրիկ բերթուածը:

ԴԻՍԱՏԵՏՐԻԴ վրայ նման արտայայտութիւն մը վետեղած ես. «Այնքան ճշմարտութիւն էր, որ գիրով պայթեցաւ, այնքան օրինաւոր էր, որ անօրինաբար սկսաւ ստեղծագործել, եւ այնքան հաւատքով լեցուն էր, որ անհաւատ դարձաւ». կըրնան քացատրել այս կեցուածքը:

ԲՈԼՈՐ արուեստներն ալ ու մանաւանդ բերթողութիւնը պոռթկում կ'ենթադրեն, իսկ պոռթկումը յաճախ նաեւ ըմբոստութեան հագուստ կը հագնի. ասիկա անշուշտ առաջին յեղումին համար է որ կ'ըսեմ: Իսկ խօսքիս շարունակութիւնը այլ վիճակներու յղում ունի. օրինակ երբ մեծ հաւատք ունիս որեւէ բանի հանդէպ, կը նշանակէ թէ հարցադրում չունիս – հաւատալ առանց հարցադրելու կ'ըսուի – կը հասնիս տեղ մը, ուր եթէ մտածելու ունակութիւն ունիս, չես կրնար չմտածել, իսկ մտածումը կը տանի մեծագոյն եւ խորագոյն հարցադրումներու, որոնք հաւատքը կը խախտեն, փոխարէնը պեղումի սքանչելի տարածքներ բանալով: Այլ խօսքով՝ ինչ որ գրած եմ ոչ միայն ժխտական չէ, այլ գեղեցկօրէն դրական է եւ ամեն անգամ որ կը կարդամ, վերանորոգ խանդով եւ պեղելու քաջութեամբ կը լեցուիմ: Իսկ ստեղծագործելը, պարզ չէ՛, պետք է միշտ ձգտի

օրէնքն ու օրինաւորը անտեսելու, շրջանցէ զանոնք, ըմբոստանայ անոնց դէմ:

***ՅԱՏԿԱՊԷՍ* Հալոց եւ Գիշերներ հատորներու մէջ սերն ու սեռը, ֆիզիքական ու հոգեկան առումներով, մասնաւոր շեշտադրում կը ստանան, ինչ որ շահեկան է նաեւ իրենց թելադրականութեամբ եւ համարձակութեամբ. միջոց է այս մատնանշումն: Ինչ կը խորհիս այս մասին:**

ՄԻՇՏ ալ նեղացեր եմ, որ սերն ու սեռը մեր գրականութեան մէջ ընդհանրապէս ներկայացուած են արական դիտանկիւնով, իսկ գրագիտուհիները իրենց խօսքը չեն ըսած, ոչ թէ որովհետեւ խօսք չունէին, այլ «հայ կնոջ ամօթխածութիւնը» հաւանաբար արգելք հանդիսացած է իրենց: Համոզուած եմ, որ գոնէ սեր-սեռին մէջ գրագիտուհիները այլ դիտանկիւն ունին, այլ բառապաշար եւ անշուշտ այլ ապրումներ: Երկրորդ, սեռի մասին գրելը միշտ մարտահրաւեր մը եղած է ինծի համար՝ խօսիլ սեռը, գրել զայն, առանց իյնալու սովորականին, գռեհիկին թակարդին մէջ, գտնելով այն գեղեցիկ շղարշը, որուն ընդմէջէն սեռը կը գտնէ իր գեղեցկագոյն արտայայտութիւնը: Տակաւին՝ գտնել լեզուն, գտնել բառերը, որոնք կարենան արտայայտել այն աստուածային կայծը, որ սկզբնաղբիւրն է ամենայնի:

Եւ ի վերջոյ գտնել եւ բացայայտել կապը ֆիզիքական-հոգեկանին, ինչպէս կ'ըսես:

Այս բոլորը խորունկ աշխատանք կ'ենթադրեն, աւելին քան կ'երեւի Հալոց-

ցին կամ Գիշերներուն կարճ տողերուն եւ սեղմ բաժիններուն մէջ:

Այս ալ մէկն է իմ ձգտումներէս, բանաստեղծութեան մէջ. որովհետեւ բանաստեղծութիւնը խտութեան արւեստն է եւ շատախօսութիւն չի սիրեր, միշտ ուզած եմ գրել խիտ ձեւով, միաժամանակ առիթ տալով ընթերցողին, բանալու տողերը եւ իր մեկնաբանութիւնը տեղադրելու այնտեղ:

ՔԵՐԹՈՂՈՒԹԵԱՆԴ կողքին՝ մասնաւորաբար Մօր գոգնոցը եւ Տաճարացում հաստորներուդ մէջ, անշուշտ ոչ նոյն տարողութեամբ, արձակը կը սկսի իր տեղը գտնել: Անշուշտ այս մէկը նորութիւն չէ ափիւռքահայ բանաստեղծներուն մօտ, Վեհանոյշ Թեքեան ստեղծագործութեան իր առաջին շրջանէն սկսաւ այս մէկը կիրարկել, յաճախ նոյնիսկ նոյն հաստորին մէջ արձակն ու բանաստեղծութիւնը հրատարակելով, իսկ Գրիգոր Պըլտեանի մօտ իր Գիշերադարձ շարքով, արձակ պատումը կը ըսկըսի հետսփետտ աւելի լայն տեղ գրաւել: Ան նոյնիսկ իր կրոյցներուն մէջ տեղ մը կ'ըսէ. «Առայժմ տարուած եմ արձակով: Բանաստեղծութեան բոլոր հնարարութիւնները կարելի կը թուին ինծի այնտեղ»: Ուրկէ՞ ծնունդ կ'առնէ արձակով նաեւ արտայայտուելու այս մղումը՝ քու մօտդ եւ ընդհանրապէս:

ԻՆՇԻ համար սկիզբէն իսկ քերթողութիւնը եղած է խտութեան արուեստը, համոզուած եմ որ բանաստեղծութիւնը շատախօսութիւն չի սիրեր եւ յաճախ ջուրով խառնուած գինիի համ կու տայ, երբ բառերու առատութիւնը սկսի ծածկել քերթողութեան խորհրդ-

դաւորութիւնը: Թերեւս այս է պատճառը, որ երբ ուզած եմ «պատմել», անցեր եմ արձակի, մինչ քերթողութեան մէջ ապրումն է, յաճախ նաեւ՝ մտածուած ապրումը, որ շատ տարբեր է արձակի պատումէն: Ասիկա՝ ինծի համար:

Իսկ ընդհանրապէս, ինչպէս կ'ըսես Վեհանոյշին կամ Գրիգորին պարագային, իւրաքանչիւրին մօտ տարբեր է արձակով արտայայտուելու մղումը. Գրիգորինը չըսուելիք բաները ըսելու ձեւի որոնումն է, միաժամանակ՝ լեզուին սահմանները հրելու, լեզուն ճկելու, նայելու թէ որքան կրնայ հետեւիլ իրեն, ծառայել կամ տիրապետուիլ. ասիկա շատերու համար կրնայ մատչելի չըլլայ, ինչպէս է պարագան իր քերթողութեան: Վեհանոյշը անմիջականօրէն կը պատմէ, յաճախ իր քերթողութիւնը կը դառնայ պատումային, միաժամանակ անցած-գացած ժամանակներ, վայրեր, մարդիկ վերապրեցնելով: Դարձեալ՝ ասիկա շատ ենթակայական կարծիք է եւ կրնամ լրիւ սխալած ըլլալ:

ՀԱԼԷՊԸ մասնաւոր տեղ մը ունի քեպի եւ հայեպահայ գրողներու համար, ինչպէս Պէյրութը՝ լիբանանահայերու եւ այս քաղաքներու հետ կապուած կեանքն ու աղետը իր տեղը ունին ըսփիւռքահայ գրականութեան մէջ: Կրունան մեպի բացատրել Հայեպի իմաստն ու կարեւորութիւնը քեպի համար:

ՆԱԽ՝ ծննդավայրս է: Երկրորդ՝ վայր մըն է, կամ քաղաք մը, կամ գաղութ մը, ուր ամենէն աւելի հարագատօրէն կը վերապրելիք այն բոլորը, զոր բերած էին Արեւմտահայաստանէն, այսինքն աւանդութիւնները, լեզուն (բազմաթիւ

հայրենակցական միութիւններ կային եւ շատ-շատեր, որոնք կը շարունակէին բարբառով խօսիլ իրենց տուներուն մէջ: Իսկ ամենէն կարեւորը, գոնէ ինծի համար, Հայէպը կը հայթայթեր այն մթնոլորտը, որուն դէմ կրնայի ըմբոստանալ, կրնայի չգոհանալ եղածով եւ ձգտիլ անելիին: Կը կարծեմ որ ասիկա շատ կարեւոր առաւելութիւն մըն է նորելուկ ստեղծագործողի մը համար, թէեւ անելի ուշ կրնայ նոյն այդ մթնոլորտը պատճառ դառնալ, որ մարդ ուզէ դուրս գալ անանդականէն, կամ կաշկանդումէն: Բայց սկիզբին համար շատ կարեւոր է:

Յետոյ կար Քարէն Եփփէ Ազգային ճեմարանը, ուր թրծուեցաւ իմ սերունդը: Այնտեղ մեզի թխմելով չէր որ ջամբըլեցաւ ոգին, այլ՝ ինքնաբերաբար, ուսուցիչներուն եւ ամբողջ կազմին նըւիրումով: Երբ սկսաւ արծարծուիլ Եղեռնի դասաւանդումին հարցը եւ ո՞ր դասարանէն սկսիլ դասաւանդումը, պահ մը մտածեցի, թէ մենք նման դասունէ՞ինք: Չունէինք, բայց իմացանք մեծերուն լռութենէն, ծանր տխրութենէն, մեծ-մայրերուն պատմութիւններէն եւ անշուշտ՝ հսկումի երեկոներէն: Այս բոլորը Հայէպը կը դարձնեն այլ քաղաքներէ շատ տարբեր: Երբ ականատես եղայ քանդումին, որովհետեւ պատերազմի առաջին երեք տարիներուն տակաւին Հայէպ կ'ապրէի, իւրաքանչիւր ինկած ռումբի հետ կարծես սիւն մը կը քանդուէր մէջս, որովհետեւ զիտէի որ Հայէպը կրնայ կորսնցնել իր «Մայր գաղութ» ըլլալու կարգավիճակը: Ասիկա կ'ըսեմ առանց յոխորտալու. պարզապէս Պէյրութի քանդումէն ետք մնա-

ցեր էր Հայէպը: Ու եթէ Հայէպն ալ չըլլար ... Բարեբախտաբար ամէն ճիգ կը գործադրուի, Հայէպը պահելու համար ինչպէս որ էր, այնքան որ կարելի է այդ ճիգը, նման պայմաններու մէջ:

ՄԵՐ գրականութեան մէջ կը նշուի դերասանուհիի մը արտայայտութիւնը, որ ծնունդ տուած է Պ. Դուրեանի «Լճակ»ին, կամ Կիլիկեան ջարդերուն կապած պատումներ, որոնք ծնունդ տուած են Միսանայթոյի Կարմիր լուրեր բարեկամէս հատորին: Կան յատուկ դէպքեր կամ փորձառութիւններ, որոնք պատճառ դարձած են մէկ բանաստեղծութեանը ծնունդին:

ՊԱՏՄՈՒՄԵՐԸՆԵՐՈՒՄ պարագային լուրած դէպք մը, ընտանեկան պատումի պատառիկ մը կամ փողոցը լուրած խօսք մը կրնայ կորիզը դառնալ պատմըւածքի մը: Բայց քերթուածներու պարագային տարբեր է, ընդհանրապէս ոչ թէ խօսք մըն է սկզբնակէտը, այլ չըսուածը, լռութիւնը, առանձնութենէն ծնած ապրում-մտորումները. «Հալոց»ը, «Լռութիւններ»ը, «Մայիտակ տարածքներ»ը այսպէս է որ ծներ են: Իսկ վերջին շրջանին Հայէպի քանդումը անշուշտ ծնունդ տուաւ տասնեակ մը քերթըւածներու: Սակայն Արցախի դէպքերը եւ սփիւռքահայուն ապրած հոգեկան տուայտանքը այնքան ծանր են ինծի համար, որ ճիշդ Ջարդիկն ակա, չեմ կրնար խօսիլ. որքան ալ գրես, կը զգաս որ բառերը ցաւիդ կէսն իսկ չեն արտայայտած:

ՅԱՃԱԽ գտնուած ես նաեւ Հայաստան, ինչ որ առիթ կը ստեղծէ հայրենի ժողովուրդին եւ մտաւորականութեան

հետ կենդանի կապ հաստատելու: Առաել, անկախությունն էն ի վեր շատ մը սփիւռքահայ գրողներ հոն կը տպագրեն իրենց գիրքերը, իսկ վերջին տասնամեակին սուրիահայերու եւ լիբանանահայերու նկատառելի թիւ մը Հայաստան հաստատուած է, կը կարծեն որ պետութեան թէ մտաւորականութեան կողմէ բաւարար ուշադրութիւն կը դարձրի կամ կարելորութիւն կը տրուի արեւմտահայերէնին եւ արեւմտահայ գրականութեան. աւելին՝ կը կարծեն որ կը հասկնան Ն. Սարաֆեանէն մինչեւ Վ. Օշական կամ Գրիգոր Պըլլտեան երկարող քերթողութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ մէջ վերջին տասնամեակին, հակառակ սփիւռքահայ գրողներու առատութեան եւ անոնց Երեւան տպուած գիրքերուն, արեւմտահայերէնն ու սփիւռքահայ գրողը կը մնան, դժբախտաբար, քիչ մը արտասովոր երեւոյթներ կամ էակներ, «չենք հասկանում»ին ետին պահուած: Բացի հայաստանցի քանի մը գրողներէ, որոնք իրապէս ճիգ կ'ընեն հասկնալու, թէ ինչ կ'ընէ սփիւռքահայ գրողը եւ ինչպէս կը մտածէ – որովհետեւ անոր մտածողութիւնը լոյս տարբեր է – մենք կը մնանք «երկրորդ կարգի» քաղաքացիներ եւ գրողներ: Պըլլտեանը այսօր նորոյթ է Հայաստանի մէջ, մարդիկ իրենց լսածը կը կրկնեն, բայց շատ փոքր տոկոսն է միայն, որ իրապէս եւ խորապէս կարդացած է անոր գրականութիւնը եւ կը հետեւի իւրաքանչիւր նոր հրատարակութեան: Շատ ծանօթ բանաստեղծուհի մը, գրական հաւաքի մը ընթացքին առանց տատամսելու երբ ձայն առաւ խօսելու գիրքի մը մասին,

իր խօսքը սկսաւ՝ «Ես դեռ չեմ կարդացել Էս գիրքը, շուտով կարդալու եմ, բայց կարող եմ ասել թէ ...» եւ տուաւ իր «հանգամանալի» կարծիքը: Այսպէս է: Բայց մենք ալ կարծես վարժուեր ենք, չենք նեղանար եւ կը շարունակենք մեր աշխատանքը, գոհանալով այն քանի մը մտաւորականներով, որոնք իրապէս լրջութեամբ կը մօտենան սփիւռքահայ գրագետ կոչուած *Էկզոթիք* «կենդանիին» (ապրող իմաստով անշուշտ):

ՏԱՐԲԵՐ դասարաններու եւ մակարդակներու վրայ՝ զբաղած ես նաեւ մանկավարժութեամբ: Հիմնական ինչ մը տահոգութիւններ ունիս այս առնչութեամբ:

ԳԼԽԱԲՈՐ եւ մեծագոյն մտահոգութիւնս սերունդին անտարբերութիւնն է ամէն բանի հանդէպ, եւ այդ ամէն բանին մէջ կ'իյնան հայերէնն ու հայ մշակոյթը: Այսինքն՝ այս տարածքին վրայ ալ յաղթուեր ենք կարծես: Բայց երբ ուսուցիչը կամ դասախօսը կը փորձէ հասկնալ աշակերտին վիճակը, կը փորձէ «հին» դասանիւթ մը, ինչպէս են հայերէնն ու հայ մշակոյթը սփիւռքահայ աշակերտին համար, նոր ձեւերով ներկայացնել, երբեմն կը զգայ որ կայծեր կը սկսին պլպլայ. կարելորը այդ կայծերը կրակի վերածելն է, անշէջ կրակի: Բարեբախտաբար, Սփիւռքի հայերէնաւանդ ուսուցիչ-դասախօսներու մեծամասնութիւնը ունի կայծերը կրակի վերածելու յատկութիւնը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ու տնտեսական պատճառներով՝ Արեւելեան Սփիւռքի դէպի Արեւմուտք տեղաշարժով արեւմտահայերէնը իր հիմնական բնավայրերը

կը կորսնցնէ եւ կենդանի, ապրող ու աճող լեզու ըլլալու կացութենէն կը նահանջէ: Նոյնիսկ կարգ մը մտաւորականներ վայն վտանգուած լեզուներու շարքին կը սկսին դասել: Իբրեւ արեւմտահայերէնով արտայայտուող գրող՝ քննչ կը խորհիս այս մասին: Կը կարծեն որ արեւմտահայերէնով ստեղծագործւող գրականութիւնը վտանգուած է նաեւ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻԲԵՆԸ այս ժամանակներուն համար կրնայ շատ «հին» նկատուիլ, եթէ բաղդատենք թուային բազմատեսակ միջոցներուն գտած տարածումին հետ: Ասիկա նոյնն է բոլոր լեզուներուն պարագային եւ բոլոր երկիրներուն մէջ, կը կարծեն: Բայց արեւմրտեան Սփիւռքին մէջ սկսած է տարածուիլ երեւոյթ մը, որ զիս զարմանքով եւ ուրախութեամբ կը լեցնէ՝ օտարախօս

հայերու ոչ միայն հետաքրքրութիւնը հայերէնին՝ արեւմտահայերէնին հանդէպ, այլ սորվելու եւ անով ստեղծագործելու փափաքը:

Առաւել՝ ընկերային ցանցերուն մէջ երեւցած «գրականութիւնը», որ կրնայ մեզ չգոհացնել – երբեմն նաեւ հաճելիօրէն գոհացնել – բայց ինքնաբեր է, եւ ըստ այդ՝ յուսադրող: Ծիշդ է որ գրեթէ միշտ լեզուն սարսափելիօրէն կը կաղայ այնտեղ, բայց կը յուսամ, որ յարատեւելու պարագային, նաեւ լեզուն պիտի արժանանայ արդար ուշադրութեան:

Թերեւս իմ լաւատես խառնուածքս կը խանգարէ տեսնել դժխեմ իրականութիւնը, բայց կը նախընտրեմ լոյսի փոքրիկ ճառագայթ մը տեսնել, քան մութը իյնալէ առաջ ողբալ անոր սեւութիւնը: *

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ

ԱՐՁԱԿ ԵՒ... ԲԱՆԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄ (Մարուշի արուեստանոցի սեմին...)

ԱՐՁԱԿ եւ բանաստեղծութիւն, գիտենք, բարոյ են, բազմադիմի՝ իբրեւ յընդացքներ: Բարոյ՝ նաեւ իրենց առնչութիւնները, յատկապէս երբ կը ներկայանան կիրարկուած՝ գրագետի մը կողմէ երկակի վաստակի մէջ, արձակ եւ բանաստեղծական գործերով:

Երկու սեռի այս գործերը, ուրեմն նոյն վաստակին մէջ, աւելի կամ նուազ սերտօրէն կ'առնչուին իրարու, համաձայն տուեալ հեղինակի խառնուածքին, հակումներուն, մշակած գրականութեան տեսակին, տեսակներուն: Եւ հեղինակէ հեղինակ՝ այդ առնչութիւններու քննութիւնը կը պարզէ աւելի կամ նուազ շահեկան երեւոյթներ:

Առիթ ունեցեր եմ անդրադարձի, մօտ անցեալին, վաստակի մը, որ այս առումով կը ներկայացնէր մասնաւոր շահեկանութիւն, ամբողջ յիսնամեակի մը վրայ երկարող խոր, հոլովութային առնչութիւններով¹:

¹ «Վաւերագրումներու ժամանակը. Գրիգոր Պըլտեանի վէպերու վերհրատարակման առթիւ», Յ. Բ., in *Գրիգոր Պըլտեան եւ Հայ արդի գրականութիւնը* / *Krikor Beledian et la littérature arménienne contemporaine*, Presses de l'INALCO, Paris, 2021: Տեսնել նաեւ «Գրիգոր Պըլտեանի վիպական արձակին առջեւ», Յ. Բ., *Բագին*, թիւ 1-2, 2016:

Հոս փորձուելիքը կը վերաբերի նախորդէն նուազ ծաւալուն, բայց այլապէս խոր շահեկանութեան տէր գրական երեւոյթի մը, որ Մարուշ Երամեանի գործն է: Ճշդեմ՝ փորձս կը վերաբերի այդ վաստակի արձակի բաժինին՝ յօրինման իր տարբեր եղանակներով – բայց եւ մանաւանդ այն եղանակներուն, որոնք խորքային ուժալարերով կ'առնչուին բանաստեղծականին: Փորձ՝ որմէ պիտի ջանամ արտահանել այն խորքի նկարը, շողանկարը, բնորոշելի իբրեւ գրագետին Էական ծրագիրը՝ գրողական ծրագիրը²:

Անմիջապէս նշելին, հոս, Մարուշի արձակին այլատարրութիւնն է, բազմապիսուսութիւնը: Արձակի իր երկու հատորներուն մէջ³, իրար կը խաչաձեւեն՝ գոյակցելով՝ բազմաթիւ ենթա-տեսակներ.– Հոգեբանական կերպարի հոլովոյթ նշող բաւական ծաւալուն պատմըւածք, պատահարային կամ այլաբա-

² Առանց այսպիսի գրաւի մը՝ շահեկանութենէ զուրկ պիտի ըլլար յաճումը վաստակի մը շուրջ: Յատկապէս, բանաստեղծութեան պարագային, վաստակի մը մասին խօսիլ՝ անիմաստ կը գտնեմ՝ մինչեւ անհետեւութիւն...:

³ *Մօր գոգնոցը*, Անթիլիաս, հրատ. «Գ. Մելիտինեցի մրցանակ»ի, 2003. *Տաճարացում*, Երեւան, 2007:

նական պատում, հեքիաթ, գրուցային անսերթելեթութեամբ խորհրդածական էջ, ու վերջապէս՝ մտածողական-քերթողական ոլորտի կառուցում, համառօտ թէ ծաւալուն...:

Այլատարրութիւն՝ նաեւ ըստ որակի, աւելի ճիշդ՝ աւարտունութեան աստիճանի: Որովհետեւ անսերթելեթութիւնը, անշարտութիւնը՝ Մարուշի խառնըւածքին եւ արտադրութեան հիմնական գիծը՝ կը դրսեւորուի նաեւ այս մէկ այլատարրութեամբ: Չոյզ հատորները այս իմաստով մանաւանդ անտեղի չեմ նկատած խորագրիս ներքեւ բնորոշել իբր Մարուշի «արուեստանոցը» – բացդրւն արուեստանոց մը, ուր աւարտուն գործերու, հատուածներու կ'ընկերանան յօրինումի զանազան փուլերու վերայ գտնուող գործեր, դեռ չհաշուած անոնք, որոնց առջեւ այցելուն կը տեսնէ «արուեստագէտ»ը՝ ինք, ուրուանկար մը գծագրելու վրայ, կամ վրձինի բիծեր

...անսերթելեթութիւնը, անշարտութիւնը՝ Մարուշի խառնուածքին եւ արտադրութեան հիմնական գիծը...

ու խաւեր աւելցնելու «պաստառ»ին, երկընտրանքներու բացայայտումով, ետառաջներով, տարբերակումներով...

Արձակ վաստակի այլատարրութեան, ինչպէս եւ գրութեան եղելոյթը չծածկելու, ցուցահանելու այս յատկութիւններուն կ'արժէ անդրադառնալ նախ՝ Մարուշի էական ծրագիրը բացայայտելու ճիգի մը ճամբուն վրայ:

Այս անշարտութիւնը, բացդրւն արուեստանոցի անվերապահութիւնը լրիւ

գիտակցուած, ստանձնուած է Մարուշի կողմէ. իր էջերէն մեկնող զանազան նշաններ կը յուշեն ատիկա յաճախակի⁴:

Ա. ԱՅԼԱԶԱՆՈՒՄԸ ԱՐՁԱԿՆԵՐՈՒ...

Հասկցաւ միայն, որ այդ բիւրաւոր պատմութիւնները բոլորն ալ թաքուն ուժ մը կը պահեն իրենց մէջ, ուժ՝ գոր կարելի է չհասկնալ, բայց ուժգնօրէն զգալ...

Առաւ պարապ թուղթ մը եւ սկըսաւ գրել:

«Dilemma», *Մօր գոգնոցը*

Առաջին ակնարկով արդէն, ուրեմն, Մարուշի արձակ էջերը կը բնորոշուին տեսակային այլազանութեամբ եւ – երկու բառերու զուգորդումը կրնայ յարակարծային թուիլ – խորհրդապահ անվերապահութեամբ մը, զուսպ բացութեամբ մը:

Այլազանութեան յատկանիշը, ըսի արդէն, հատուածները կը տեղադրէ, աւելի՛ կը ցրուէ, բազմաթիւ մարզերու վրայ, սկսած առօրեայի անշեշտ նկարումներէ՝ մինչեւ ընկերային հարցադրումներով բեռնաւոր պատումներ, հեքիաթային ասքերէ մինչեւ հոգեբանական սեւեռումներ, ու խորհրդածական մենախօսութենէ՝ մինչեւ բանաստեղծաշունչ այլաբանականներ, երբեմն ծաւալուն, բայց միշտ անձնակնիք...:

⁴ Այս իսկ մեկնակէտով, ներկայ խոյզը իր տեսանկիւնէն զանց կ'առնէ որակային այսպիսի անհաւասարութիւններ, նաեւ անոնց՝ պահանջկոտ գորասերին մէջ առթելիք հաւանական անբաւարարութեան զգացումները, ի տես աւարտունի եւ թերաւարտի կողք-կողքի ներկայութեան:

Այսպես, առօրեայի վերաբերող կամ առօրեայի ծիրին մեջ մնացող կտորներեն՝ իբր այդ բնորոշ են «Վարդեր»ը, «Սիկարեթներու պատմութիւն»ը, «Պահ»ը, «Ձայնը», «Դիտանկիւն»⁵:

Առօրեայի զանցումը, ծաւալումի ձեւով, կը յանգի կերպարային-հոգեբանական խորաչափումի, կամ ընկերային սեւեռումներու (կանացի կացութեան մասին, դրամա-սպառողական ախտերու մասին – յաճախ՝ ներյայտենթատեսքստային, երբեմն՝ աւելի բացայայտ, ցուցական): Այս զոյգ ոլորտներէն առաջինին կը պատկանին «Մահը», «Ֆանթազիա», «Վերջին կայարանը»: Երկրորդի ուղղութիւնը կ'առնէ յատկապէս՝ «Գետը»⁶:

Հաւասարապէս երկու ոլորտներուն կը պատկանին «Յոյսովոյթ», «Կարմիր գիծը», «Ճոքոնտա», «Մօր գոգնոցը»⁷: Ասոնցմէ մի քանին՝ ուղղակի վէպի կորիզներ են, յաճախ՝ խոստմնալի նախադրեալներով...

Այլապէս անմիջական պատումը կը զանցեն, նոյնիսկ իրենց պատումային երեւոյթի շեշտման գնով, էջեր՝ գրելու մասին, աւելի ճիշդ՝ գրուիլը գրող էջեր, որոնք ընթերցողը գրութեան եղելոյթին վկայ կը դարձնեն, երբեմն եւ անոր «մասնակցելու» կը հրաւիրեն...: Ինչպէս «Թռուցիկ», «Պար», «Կարճ պատմութիւն», «Dilemma», «Կաղանդի պատմութիւն»⁸:

⁵ Առաջին երեքը՝ *Մօր գոգնոցը*. վերջինները՝ *Տաճարացում*:

⁶ Բոլորն ալ՝ *Մօր գոգնոցը* հատորէն:

⁷ Բոլորն ալ՝ *Մօր գոգնոցը* հատորէն:

⁸ Բոլորն ալ՝ *Մօր գոգնոցը* հատորէն:

Այս բոլորէն որոշ հեռաւորութեամբ տեղադրելի են խորհրդածական էջեր⁹, որոնք յաճախ խորհրդածականը կ'ընդ-

Մարուշի արձակ էջերը կը բնորոշուին տեսակային այլազանութեամբ ... խորհրդապահ անվերապահութեամբ մը, զուսպ բացութեամբ մը:

լայնեն իրենցմէ աւելի անդին՝ այլաբանականի եւ քերթողականի ուղղութեամբ. ինչպէս անոնք, որոնք կը խորագրուին՝ «Ընտրութիւն», «Մեղեդի եւ տարբերակներ», «Չոնթակը ինծի հիւր», «NIRVANA», «Կը բաւէ...», «Տաճարացում»¹⁰...

Վերջապէս կու գան էջերը, ուր խորհրդածական-այլաբանականէն առաջ՝ քերթողական տարրը տիրապետող կը դառնայ, տեղ-տեղ լրիւ զանցելով «արձակ»ով ընկալելի ամէն տեսակի սահմանափակումներ: Ասոնք՝ «Լոյսը», «Պար», «Սըղնըխ», «Մնացեալը»¹¹:

* * *

Հատուածներու այս յիշատակումը, արձակներու տիպաշարը, գրական վաստակի մը (մասնակի) համապատկերը տալէ անդին՝ առաջադրանք ունի թա-

⁹ Հոս նշեմ, կանխելով վարը բերուելիք յատկացումներ, որ այս վերջին կարգի գրութիւններու պարագային, ինչպէս վերեւ կ'ըսէի որոշ «պատումային»ներու համար, «խորհրդածական» բընորոշումը պայմանական իմաստով կը գործածւի, ճիշդ անոնց կատարած ոստումին, զանցումին բերումով:

¹⁰ Առաջինը՝ *Մօր գոգնոցը*. միւսները՝ *Տաճարացում*:

¹¹ Առաջին երեքը՝ *Մօր գոգնոցը*. վերջընթերը՝ *Տաճարացում*, իսկ վերջինը՝ *Տարբերակներ* քերթողագիրքի կիսով արձակակերպ փակումը:

փանցելու անոնց մեջ, անոնց տակ արձանագրուած խառնուածքային բաղադրութեան:

Այդպիսի որոնումի մը ճամբուն վերայ, համեմատաբար քիչ շահեկան են տիպաշարի սկիզբի հատուածները: Անոնք, ըսենք, «աշխատանոց»ի անաւարտ-կիսաւարտ նմուշները կը թուին ըլլալ: Մարուշի հարագատ խորհրդանշա-փոխաբերական համակարգ մը գործածելով, էջ մը թուղթի կամ գծատետրի վրայ կատարուած փորձ-գծանք-կարներ, փորձ-ուրուանկարներ, որոնք ընդհատուած են՝ իբր անբաւարար ներշնչումէ եկած, անբաւարար ներշնչումի տանող, զուրկ՝ իրենց սպասած մատիտի կամ վրձինի յաւելեալ խաւերէն...: Որոնք չեն արժանացած եռոտանիի մը վրայ բազմած՝ պաստառ դառնալու, երանգապնակի մը դրացնութեամբ...: Անոնք ուրեմն, պարզ է, քիչ բան պիտի բերեն՝ գրական խառնուածքի մը եւ անոր գրական արարման գործընթացի փորձ-շողանկարումին:

Նոյնպիսի վերապահութիւն կարելի է արձանագրել, միշտ՝ մեր խոյզի տեսանկիւնէն, առօրեայէն դէպի վիպում ընդլայնող հատուածներէն մի քանիի հասցէին: Այսպէս, «Յոյսովոյթ» կամ «Գետը» պատումներ են, որոնք իրենց հարցադրումները կը կատարեն խորքի նըկարումի մը համար անօգտագործելի ձեւերով:

Այլ է պարագան «Կարմիր գիծը», «Ֆանթազիա», «Վերջին կայարանը», «Ճոքոնտա», «Մօր գոգնոցը» պատմութեան, որոնք՝ իրենց բերած հոգեբանական, մարդկային-հաղորդակցային սեւեռումներով՝ կը բացայայտեն ըս-

տեղծագործ ներաշխարհի ուժագիծերէն մի քանին: Հոս, կերպարներու եւ կացութիւններու պատկերումը կը զանցէ սոսկական պատումը՝ մէկէ աւելի միջոցներով: Իրականի ընկալումը կըրնայ փորձուիլ բազմակի լուսաւորումներով՝ կերպարներու մենախօսութիւններէն եկող իրերայաջորդ խաւերով՝ միշտ զգացնելով աննուաճելի բաժին մը իւրաքանչիւրին մօտ («Կարմիր գիծը»)։ Կամ իրերայաջորդ մանրափայլակումներով՝ *սթորքէ*ներով¹², իրականը ընկալելու միակ կարելի ձեւով՝ անոր մասնատումով...: Կրնայ հագնիլ կերպարին հոգե-մտաւոր մշուշը, որ կ'աղօտէ անոր աչքերով դիտուած իրականութիւն մը՝ նաեւ անոր բառերով ուրուագծուած, եւ մշուշի ետին թողելով գոյութեան մը դժուարասելին, անասելին, մեկնածներու յուշ-պատկերը կամ տենչացած, անգոյ էակի մը ուրուականը («Ֆանթազիա», «Ճոքոնտա»)։ Այրող էակի մենութիւնը, անդարձ բացակայողի յաճախանքը, որ իբրեւ մահուան կարօտ, ինքնառնչացման չխոստովանուած, չըսուած ձգտում՝ կը պայթի յանկարծ ցնցող պայթիւնով («Վերջին կայարանը»)։ Կըրնայ դեռ, աւելի ամեն-օրեայ, երեւութապէս յստակագիծ շրջանկարի մը մէջ տեղադրուած, այսուհանդերձ հաւատարմօրէն ցոլացնել կերպարին ներքին ելեւէջները, տուայտանքները, ըսուածի կողքին՝ անտեսանելի-անասելիի ամբողջ խորքը թելադրելով, յաջողապէս անդրանցելով—առանց անտեսելու—կանացի կացութեան ընկերային սահմանափակ(իչ) շրջանակը («Մօր գոգնոցը»)։

¹² Բառը Մարուշէն է. «Սթորքէ»՝ խորագիրը *Տարբերակներ* քերթողագիրքի մէկ բաժինին:

Այս շարքը, ուրեմն, որոշ տուրք տալով հանդերձ դասական պատումին, կը խախտե անոր սահմանները՝ կերպարներու եւ կացութիւններու ներկայացումէն անդին, ատոր կողքին, զգացընելով, թելադրելով անոնց ստուերային ենթաշխարհը. ձեռով մը՝ գոյութեան եւ գոյերու շրջօնը:

Ապա, կու գան գրութիւններ, որոնք, իրականի համախառն կամ անկէ լրիւ անդին, կը ծաւալին դէպի երեւակայական, բանդագուշական ոլորտ: Ասոնցմէ՝ պատումային հենքի առկայութեան իմաստով՝ առաջին շարքին երեւութապէս նմանող էջեր են «Մղձաւանջ», «Չրոյց», «Մահը», «Ոգի», «Կարմիր», «Կաղանդը խենթանոցին մէջ»¹³: Հոս, բանդագուշականը երբեմն տրուած է ինքնիր համար, կամ իսկապէս չի գանցեր իրականը, չի հարցադրեր զայն («Ոգի», «Կարմիր»): Բայց այս շարքէն՝ տիրապետուած կտորներ հետաքրքրական «ուսումնասիրած»եր են, *Էթիւտներ*՝ իրականի եւ բանդագուշականի սահմաններուն վրայ երթեւեկող: Երբեմն, իրենց ծալքերուն մէջ պահուած դէպի անհետեթ փախուստի տարրը անսպասելիօրէն կ'աճի, կը լեցնէ գրութեան ամբողջ միջոցը:

Այս էջերը երբեմն ծպտուած են տիպիկ առօրեայ սկզբնաւորութիւններով: *«Պատով հասայ, իջայ, խորհելով որ մեր փողոցն է»* կը սկսի «Մղձաւանջ»ի հազիւ քսանտողեայ պատումը, բայց անմիջապէս կը շարունակուի առաջին խախտումով մը՝ *«... բայց չէր: Տագնասայ*

¹³ Առաջին երեքը՝ *Սօր գոգնոցը*. միւսները՝ *Տաւարայում*:

սկսալ հաւաքուիլ մէջս»: Այլ տեղ՝ ցուցարահի մը պաստառներու կերպարները՝ *«հսկայ մարտիր»*, *«իր թելերուն մէջ սեղմած մարմարեայ հոլանի աղջիկը»*, *«խաչէն վար առնուած Յիսուսը»*, *«Միայնակ մարդը»*՝ որ *«կը խօսի, կը խնդրէ»*, – կը հեռարձակուին՝ յաջորդող երեւութապէս անջատ-անկապ *խոկումի* մանչուկին վրայ, որ *«մեծ բացուած աչքերով կը նայէր ու չէր հասկնար»* քանդակը՝ *«աղջիկը մարտիրին թելերուն մէջ»*: Այդ «չհասկնալը», որ «չհասկընալ»ն է իրականի եւ երեւակայականի, իրականի եւ գեղարուեստական *ֆանթասթիքի* անհասկնալի առնչութեան, բախումն է, գիտակցումը այն *«անկարելի հաւասարում»*ին, որուն արւեստագէտը փորձեր է *«բերել* (ի դէպ՝ նաեւ ժամանակի՝ յատկանշական խախտումով մը՝ *«տարիներ ետք»*...) *կեանք եւ արուեստ եպրերը»*:

«Մահը», որ վերը նշեցի իբրեւ «վիպական» արձակի հակող կառուցուածք, կը յարի նաեւ այս շարքին՝ բանդագուշականի-անհետեթի տարրերով: Երկու «իրական» կերպարներ, իրենց աշխարհը՝ դպրոց, գոյգի յարաբերութիւն, նամակներ, հանդիպումներ (նոյնիսկ տեղանունի մը յիշատակումով՝ երբեմն), կը կրկնագրուին յաջորդական բանդագուշական նամակագիրներով, եւ նամակագրական կապերու նոյնքան խորհրդաւոր, իրերայաջորդ ընդհատումներով՝ մահերով...:

Այս տիպի գրութիւններու մէջ, ուրեմն, անհետեթի մթնոլորտը իր կարգին մատնանիշ կ'ընէ դէպի «իրական»ի դժուարամատչելիութիւնը, դժուարասելիութիւնը:

Վերջապես, կը խօսեի Էջերու մասին, որոնք պատումը կը զանցեն՝ որովհետեւ գրելու մասին «կը պատմեն», գրուի՛լը կը գրեն...: Ինչպէս «Թռուցիկ» մը, «Պար» մը, «Dilemma» մը, «Կարճ պատմութիւն» մը, «Կաղանդի պատմութիւն» մը: Ընթերցողը գրութեան եղելոյթին վկան դարձնող, երբեմն եւ զայն մասնակցելու «հրաւիրող» այս Էջերն են, որոնք զոյգ հատորներուն կու տան, կ'ըսէի, «արուեստանոց»ի հանգամանք մը: Երբեմն անոնք զուտ «աշխատանոցային» են (հոս նշուածներէն առաջին երկուքը). բայց աւելի խորացողները հետաքրքրական են իրենց կողմնակի լուսաւորումով գրողական ծրագիրին մասին, դժուարասելի գոյութիւններու իրականութեան դէմ յանդիման... : Այդ եղելոյթը երբեմն, պարզ համեմատական ուսումնասիրծով մը, *Էթիստով* մը, կը յղուի մտասելեռեալ «մոլութեան»

Ընթերցողը գրութեան եղելոյթին վկան դարձնող, երբեմն եւ զայն մասնակցելու «հրաւիրող»...Էջերն են, որոնք զոյգ հատորներուն կու տան... «արուեստանոց»ի հանգամանք մը:

մը, գրելուն («Թռուցիկ»): Կամ՝ արարման արարքի խօլ մերկութեան, ճակատագրական առանձնութեան («Պար»): Երբեմն եւ պատմական բրտութեան ասումին, Ցեղասպանութեան պատումի անկարելիութեան՝ Սողոմոն-Սիւլէյմաններու գողգոթային դէմ յանդիման, բայց եւ անոր անհրաժեշտութեան: Անոր «անստանձնելիութեանը» անհրաժեշտ զանցումին...:

Բ. ... ԵՒ ՉԱՆՑՈՒՄԸ ԱՆՈՆՑ

«...Քեզ ունիմ, տեսնելու համար դեմքս. բայց դուն իմ մութերս կու տաս ինծի եւ կ'ըսես՝ նայէ՛:»

«(...) կը մնայ սրբացումը, անտես, անշօշափելի եւ ասպարդին:»

«Սըղնըխ», Մօր գոգնոցը

Իրականի անիրականացման, գոյի մենութեան, արուեստ-արարչութեան տաժանելի կենսականութեան ու միանգամայն անկարելիութեան այսպիսի ընդհանուր շրջանակի մը մէջ, կ'աճի մտածողական տարրը, երբեմն այլաբանական միջոցներու ալ յենուող: Այս է պարագան՝ «Ընտրութիւն», «Մեղեղի եւ տարբերակներ», «Չոնթակը ինծի հիւր», «NIRVANA», «Կը բաւէ...», «Տաճարացում»¹⁴ խորագիրներու տակ երեւցող գրութիւններուն...:

«Ընտրութիւն»ը՝ բացակայութեան եւ մահուան շուրջ՝ կշռութաւոր խորհրդածութիւն է, տեղ-տեղ մերկ-մտածողական, այլ տեղ պատկերներով բեռնաւոր: «Ճամբորդութիւն» (բացակայութիւն) եւ «Մահ» զոյգ եզրերուն միջեւ, որոնք *«կը միանան տեղ մը, ոչինչի մութին մէջ»*, եւ *«ոչինչի մութին մէջ գիտակցութեանդ կայծը կը գրէ (...) անունդ, գոյութիւնդ, ուր կարօտը քո՛ւ մահդ է, որ կ'երգէ, եւ մահը քո՛ւ կարօտդ է որ կ'ողբայ»*:

Նմանօրինակ Էջեր են միւսները եւս. «Մեղեղի եւ տարբերակներ»ը, գիրքի մը մէջ գտնուած նոթեր, քերթուածի պատառիկներ ներկայացնող իր ձեւով,

¹⁴ Առաջինը՝ *Մօր գոգնոցը*. միւսները՝ *Տաճարացում*:

կը յիշեցնէ երաժշտական «բներգի մը վրայ տարբերակում»ներու կառոյց մը: Իսկ երկրորդ հատորի աւարտին մօտ՝ «NIRVANA», «Կը բաւէ՞...» եւ «Տաճարացում» արձակները խորհրդածականի կողքին՝ կը նշեն ոճին մէջ տեղաւորումը քնարական ասքի մը, աւելի դասական տիպի, որուն մեզ չէր վարժեցուցած Մարուշ նախապէս, մանաւանդ ինչ կը վերաբերի իր առաջին հատորին:

«NIRVANA»ն իրերագոյց երազային պահերու փայլակումներ կը բեմադրէ, քաղցր գառանցանքի մը եղանակով: Առաջին մաս մը՝ հպանցիկ՝ կը պատմէ բնութեան ծոցին՝ արահետէ մը՝ երկուքով էջք մը դէպի ծով – մշուշոտ վերյիշում մը կարծես *Սըղնըխէն* փոխառնուած (կը տեսնենք աւելի վար), բայց շատ տարբեր անկէ, անոր մենաւոր, բուն ճարտարապետումէն... Ապա, տեսիլքն է գրոյցի մը՝ սենեակի մը կրակարանի շուրջ, երկրորդ Նիրվանա, որուն կը հետեւի իրական կեանքը՝ իրական հանդիպումով մը. «Յետոյ Վահէն եկաւ (...), ու գիտցայ, որ ես ալ (...) միշտ սպասեր եմ քինք»:

«Կը բաւէ՞...» եւ «Տաճարացում» խորագրուած՝ հատորը փակող հատուածները, միշտ քնարական, սակայն նիրվանաներէ հեռու՝ իրական կեանքի կացութիւններ կը պատկերեն: Ինչպէս նախորդը, ասոնք եւս, նուազ հատուքան առաջին հատորի կշռոյթները, աւելի բացայայտող քան թելադրող, գոյութենական տաժանագին վերելքի, առանձնութեան եւ յարակից թեմաները կը փոխարինեն հսկայ կարօտի մը կանչով, ճիշդ՛վ, ուղղուած սրտակից հո-

գիի մը, գոյութեան մը, որ մերթ բացակայ է, թէեւ ակնկալուած. մերթ ներկայ է ֆիզիքապէս, բայց ոչ՝ խիտ, ակնկալուած ներկայութեամբ: Կարօտ ու ակնկալութիւն՝ անհաւասար հաղորդակցութիւն մը ընդունելով՝ գնով. ստացուած քիչի փոխարէն շատ տալու, առատօրէ՛ն տալու գնով: Ցուցաբերելով նըւիրելու, նուիրուելով՝ բուն կարիք մը, երգելով այդ կարօտը քնարական եղանակով, ինչպէս կ'ըսէի: Այդքանը բաւ է՝ նուիրողը համակելու համար գագաթնային յափշտակութեան պահ-ապրումով մը. «*Գերագոյն թուլէն էր այդ (...), երբ կը սգաս, որ տիեզերքը մէջդ է, որ մինակ չես բայց մէկ ես, (...) Կը սգաս, որ գոյ ես: Կը սգաս, որ գոյն ես:*» Բայց միւս կողմէ, «*տաճար*»ին սպառնացող վտանգի մը նախազգացումով՝ կարծես, խորքերէն կը բխի «*Կ'ուլէի մեռնիկ*» ճիշդ: Որովհետեւ «*Ո՛ր կար տակահին հասնելիք գերագոյն այս պահէն անդին (...)* Որքան դժուար է վայրէջքը յետոյ, ա՛լ առանց տեսիլքի...»: Ապա՝ բարձր եղանակէն աստիճան մը եւս նըւազումով՝ «*Միասին չկրցանք ապրիլ, գոնէ միասին մեռնինք*», ըսաւ դառնութեամբ: / *Բայց չմեռան, որովհետեւ արդէն ամէն օր կը մեռնէին, առօրեային մէջ բանտարկուած, իրարմէ շա՛տ հեռու...*»: Հանճարեղ արուեստագէտի քանդակին՝ «Տաճար»ին շուրջ կարճ երկխօսութիւն-տեսարանը, որ կը փակէ գրութիւնը (եւ հատորը), կը բանի՝ միշտ քնարական՝ նոյն «միտրէ» եղանակին վրայ, սպասելի նուազումով ալ. «*Ժամանակին հետ Տաճարը քանդուեր է, եւ ոչ ոք կը յիշէ անոր գոյութիւնը: / Մնացեր է միայն գմբէթը կանգուն իր*

սոյոգ սիւներով, ուր աղանիւններ բոյն դրեր են: / Եւ Տաճարը կը շարունակէ ապրիլ անոնց թելաքախումով»:

«Չոնթակը ինծի հիւր»ը ունի տարբեր շեշտեր, այլապէս տիպական: Հանդիպում-երկխօսութիւն՝ ամերիկացի-հրեայ մտաւորական գրագիտուհիին հետ, ընթերցումի մը տռամայնացուած տպաւորութիւններու գումար, անիկա կը բացայայտէ նման/տարբեր այս զոյգ հոգե-մտաւոր աշխարհները, նաեւ ընթերցող-հեղինակին վարանքները, ինքնահարցադրումները: Երկուքի յարաբերութիւնը կը յայտնուի պատկերաւոր տարագով մը՝ սկիզբէն արդէն. «*Կըրնայինք մայր ու զաւակ ըլլալ, այնքան էր տարբերութիւնը մեր միջեւ: Չաւակներն էինք գրականութեան, երկու տարբեր մայր-լեզուներէ սերած:*» Ապա, գրուցակիցին ինքնավստահութիւնը, գիրքի ճակատին նկարուած «*այս պիրկ ու բարակ մարմինը (...) որպէս մարտահրաւէր նետուած ընթերցողին քիթին-բերնին՝ ա՛ռ, եթէ կրնաս:*»: Եւ այդ երեւոյթի ետին՝ գրութեան խորքը, «*ինքնպինք ըլլալու խորունկ հաճոյքը, որ կ'սպորէր իր իւրաքանչիւր բառին ետեւ, խայտանքով*»: Եւ վերջապէս՝ սեռակից ընթերցողին ներգրաւումը անով. «*Յըմայիչ էր արմատապէս: Կարթուեր էի*»:

«Չրոյց»ը կ'ընթանայ՝ թեմաներու այլազանումով. յաջորդաբար կու գան կանացի կենսապայմանի երեսները, բնախօսականէն հոգեբանական եւ ընկերային, մինչ մենութեան եւ ներուժութեան ախոյեանուհին կը ջանայ-քշել տանիլ իր խօսակիցը, որ կամայ-ակամայ կը հետեւի իրեն՝ հարազատ, իր

մօտ անցեալի ապրումներո՛ւն մանաւանդ այնքան հարազատ այս խառնը-լաճքի թելադրանքին: Ետ-քայլ կ'ընէ, ապա կրկին կ'առաջանայ. «*Ինչո՞ւ մըտեր էի այս սրոյցին մէջ. ի՞նչ կ'ուլէի. տուն-տեղ ունիմ, զաւակներ, հրատարակուած եւ հրատարակելի գիրքեր: Բերթողութիւնը երակներս կը ճանկըրտէ...*»: Բայց... նաեւ կը զգայ «*խորունկ դժգոհութիւն*»ը, որ «*անսպասելի հեղեղի պէս կը ծածկէ բոլոր գիւղերն ու գաւառները գիրիս...*»: Կանացի հոգին՝ իր անխորաչափելիութեամբ՝ նոյնպէս կ'անցնի գրոյցի մակերեսէն — սեռ, ըստեղծագործութիւն, ազատութիւն...: Ապա եւ ազգա-մշակութային պատկանելութեան թեման, անոր զանցումի հարցը, զանցումի ճիգին յարուցած յանցապարտութեան զգացումով մը...: Այս բոլորը՝ մտածումի կայլակներուն գիծի-գոյնի շերտերու թեթեւ, խորհրդապահ յաւելումով...

Ատոնցմէ անդին, մտածողական տարրը, թեւ դեռ առկայ, առաջին տեղը կը զիջի քերթողականին: Հոս կ'արժէ, որ այլեւս զգուշութեամբ մօտենանք այս «մտածողական» բաղադրատարրին: Դժուարին ճշգրտում մը փորձեմ՝ շեշտելով, որ քերթողականը կը զանցէ «մտածողական»ը, ինչպէս անդին կ'անցնի այլաբանական պատումէն եւ քնարական ասքէն՝ աւանդաբար «բանաստեղծութիւն» կոչուածէն: Այլ խօսքով, քերթողականով փոխակերպուած մտածումը՝ պատկեր-մտածում՝ երեւակայութեան, արուեստի ծրնունդ էակ է: Մտածում չէ:

Քերթողականի տիրապետումով յատկանշուող էջեր, ինչպիսիք են

«Պար», «Սըղընի», «Մնացեալը», այսպէս կը զանցնէ «արծակ» յղացքով ընկալելի բոլոր սահմանափակումները: Արդէն, իմ կողմէ առաջիններուն բով տեղադրումը «Մնացեալը» հատուածին, որ փակումը կ'ընէր *Տարբերակներ* բերթողագիրքի, ինքնին կը խօսի՝ անոնց մէջ բերթողականի տիրական առկայութեան մասին:

Այս գրութիւնները, որոնց զագաթնային համադրումն է «Սըղընի»ը, կը բխին մէկ եւ նոյն երակէ, բնորոշուող իր գտնութեամբ, բերթողականի գտնութեամբ: Հոն տեղ չունին ոչ «Ընտրութիւն»ը բնորոշող խորհրդածութիւնը, նոյնիսկ «կշռութաւոր», ո՛չ ալ *Տաճարացումի* մէջ (հատուածին եւ հատորին) տիրապետող զգացական-քնարականը: Կը դասուին անոնցմէ անդին: Իրենց թեթեւօրէն «պատումային» ենթաշէնքը, արծակէն փոխ առնուած ժամանակային ընթացքը՝ պարզ պատրուակ են բերթուածի փայլատակումներուն, անոր յայտնութեանական ճշմարտութեան ասքին համար:

«Պար»ը, ինքզինք բնորոշող՝ իբրեւ «ելոյթ» մը որ պիտի գայ պարի «կրկներեւոյթ կրկնուող շարժումներ»էն ետք, «Պարը, որ կը կոչուի առանձնութիւն», – անկրկնելի, անվերարտադրելի խտութեամբ մը կը փոխաբերէ գոյութիւնը, մե՛րկ գոյութիւնը, որուն համար «հանդերձներու եւ շպարի կարիք չկայ». որովհետեւ «անշպար, նոյնիսկ անմորթ կը պարեմ եւ պարս վերջին...»: Պարը՝ «հօլապարը բառին, որ եւ եմ՝ ըլլալէ առաջ», կը պարուի՝ որովհետեւ «ա՛յ ուրիշ ձեւ չկայ ըլլալու, ուրիշ կերպ չկայ

*բարբառելու, եւ ուրիշ լռութիւն չկայ լռելու...»: Պարը գոյի լրիւ տարբեր ինքնընկալում ունի *Տաճարացում*էն (գոր կը կանխէ ժամանակագրականօրէն), անոր մէջ արծանագրուած «*Դիմակից*»ի կարօտէն: Փոխարէնը՝ անիկա առանձնութեան, ներշնչեալ-արարիչ ճգնակեցութեան՝ պար է...*

...մտածողական տարրը...առաջին տեղը կը գիշի բերթողականին: ...բերթողականը կը զանցէ «մտածողական»ը, ինչպէս անդին կ'անցնի այլաբանական պատումէն եւ քնարական ասքէն՝ աւանդաբար «բանաստեղծութիւն» կոչուածէն:

Եւ ի՞նչ է, որ գոյի իրականութիւնը ակելի բարդ է...: Եւ «Սըղընի»ը, որուն՝ «Պար»ը, իբր գոյի բառ եւ ասում՝ կրնայ ընկալուիլ իբրեւ նախերգանք մը, – տիրականօրէն պիտի բանայ այդ բարդութիւնը՝ գոյահոսքի ալքերը մինչեւ...: Արդէն նշուած «Մնացեալը» եւս, *Տարբերակներ* բերթողագիրքի վերջաբան, կիսով արծակածեւ, շատ ակելի կանուխ՝ արդէն նուաճած էր այդպիսի համադիր բարդութիւն մը¹⁵: Հոս՝ մարմնի ճամբով, սեռայինի ճամբով է որ «կ'ելլես դուրս մարմինէդ / ու կը հասնիս աստուածութեան / այն ինծիդին որ քեզ ծնաւ ու յետոյ / ինքզինք բերաւ մարմին կոչուած մեհեանիդ (...) միմասկութեան հապար հապար աստղերու / ինքնակիրկումովը յատակ / (...) որպէս հովը որ կը տանի քեզ միւսներուն միմասկութիւններուն անթիւ...»: Եւ յետոյ՝ անեացումն է,

¹⁵ *Տարբերակներ*, Հայէպ, 1995:

«ոգեդինասցումը (...) վերջապես, բայց վերջապես միացումը ինչ որ տեղ, ինչ որ հյօր քանի հետ, որ կը տանի մինակություն...»: Մեջբերումներու հարկադրական կտրատումին մեջ իսկ, կ'ընթերցըլի հրաշեկ հոսքը գոյին, խորքով հերկումը մարմինն՝ մարմինով, ապա եւ անոր զանցումը՝ անձի առանձնացումով, նոր ինքնացումով...

Գրութիւններու այս շարքը գմբեթող՝ «Սըղնըխ»ն է, ուրեմն, որ տուեալները ունի ամբողջականօրէն լուսաւորելու Մարուշի վաստակին գրողական ծրագիրը, անոր ընթացումը: Արդէն,

«Սըղնըխ»ն է, ... որ տուեալները ունի ամբողջականօրէն լուսաւորելու Մարուշի վաստակին գրողական ծրագիրը, անոր ընթացումը:

տարբեր մօտեցում քան այդպիսի խորքային եւ ընտրովի «ընթերցում» մը՝ այս ծաւալուն, անսպառելի գրութեան, որ «Սըղնըխ»ն է, պիտի ըլլար անկարելի փորձ, անհեթեթ կրկնաբանութիւն...

«Սըղնըխ»ը՝ «նեղուածք», «այծուդի»՝ կը բացուի տարապայման խտութեամբ երկ-տողով մը. «*Լեռնակուրծքը էջքիս հետ կը բացուի, ինչպէս դեմքի այն իրիկուն կը բացուէր մարմնիս վրայ*»:

Հոս են արդէն առաջին թեմաները, սիսալ պիտի չըլլար ըսել՝ բներգները, միացած: Ընթացումը նեղ տեղին, կածանին վրայ, «*դիմակից*»ին մարմնեղէն ներկայութեան յուշը, ընթացումը փոխաբերող բնութիւնը՝ լեռնակուրծք...:

Համանուագը կը զարգանայ՝ բազմաբներգ, անկասկելի, անմեկնաբանելի՝ ինչպէս գոյահոսքը՝ ինք: Կածանը կը տանի ծովափին՝ «*ծովու կիրքին եւ լեռներուն քրտութեան միջեւ*». բայց գոյի ճգնաւոր ընթացողը, գերիբական ընթացումով, մերթ արդէն ծովափին է, մերթ բարձր կածանին վրայ, ներմղուող դէպի խորքը լեռան, դիմագրաւելու անոր «*ժայռեղէն վանումը*» – մնայուն ընթացում, անսկիզբ եւ անվախճան: Որովհետեւ «*Սըղնըխի այծուդին կը սկսի մասնկութեանս մթութենէն ու կը տարածուի մինչեւ յուշերուս կեդրոնը պարսպ*»: Որովհետեւ «*Այս նեղուածքին անցումը ըրեր եմ քանի անգամներ*»: Եւ յիշատակի կայլակներ, ինչպէս վերնատան մը պահը՝ հալող, հալող մոմի մը պզտիկ յոյսին մեջ, հակած «*պարսպ էջերով մատեանի մը*» վրայ, – պիտի օգնե՞ն վերծանելու, հեգելու լեզուն, գտնելու «*անցաբառը*»: Կրկին կը խառնուի «*բառերը խօլապարի մէջ ուրական*». ընթացողը կը մենախօսէ, ապա կը գրուցէ «*դիմակիցին*» հետ, որ է՛, բայց հեռո՛ւ է, որովհետեւ «*այստեղ է, որ ի վերջոյ կրնամ ըլլալ անկեղծ, հեռու քեզմէ, եւ քեզի հետ*»: Տեւական երթելէ՛կ՝ ընդմեջ «*Նեղուածքի*» ճգնաւորի ընթացումին՝ գոյահոսքին, դէպի սիրոյ ծովափ կանչող յոյզերուն եւ կիբերուն, դիմակիցի հեռաւոր-մերձաւոր ներկայութեան...: Ապա՝ ծովախորշէն դէպի բացը թիավար՝ լաստին վրայ, ուր «*խտուտումի առագաստը չի գար*»:

Մարմիններու մտերմութեան եւ միանգամայն իրերաջնջումի բներգներ կը ծաւալին գրութեան երկրորդ մասին մեջ, այլապէս անսպառելի, այլապէս

անվերարտադրելի: Դիմակիցը կ'ընկալ-
 ւի յափշտակող, տարփայի միաւորման
 եւ խուսափումի երկդիմութեան մը նը-
 շաններուն տակ... Եւ՝ մինչ՝ *«ցանկու-
 թիւնները կը խրխնջան, իրենց սան-
 ձերը խածնելով»*, *«Նեղուածք»* ին ճգնա-
 ւոր գոյը կը գրէ *«հակառակ տողերուն,
 էջերուն, հակառակ լռութեան որմերուն
 (...), հակառակ հովերուն, որոնք կը հը-
 րենն յիս...»*: *«Գրել այսպէս, որովհետեւ
 ես միակն եմ, որ միս-միսակ Սըղնըխ
 գնաց»*: Նոյնիսկ եթէ *«բառերը պիտի
 մնան իմ բառերս (...)* եւ ոչ ոք պիտի լսէ
 զիրենք: / Ես ու բառերս նոյն ուղիին
 վրայ, նոյն հովերուն յանձնուած...»: Եւ՝
*«հմայքը՝ ես իմ ձայնս լսելու, բառեր
 փնտռելու այս ան-վայրին, այս ան-ե-
 սութեան»*:

Գոյահոսքին միւս անունը, հոս, ի-
 գութիւնն է: Իգութիւն եւ սեռ՝ որոնք
 մարմին են՝ փոխնիփոխ *«անմարդաբը-
 նակ հիւղ»* եւ *«մեհեան»*, բայց եւ աւե-
 լի՛ն քան մարմին: Ասոր համար է, ան-
 շուշտ, որ *«իգութիւնս կը սկսի ու չ'ա-
 ւարտիր քեզմով»*:

Իգութիւնը, այո՛, չ'աւարտիր սեռա-
 յին դիմակիցով: Ինչպէս կը սկսէր, եւ
 չէր աւարտեր կանացի իրաւունքնե-
 րու, «դատ»ի շուրջ անձուկ, սահմանա-
 փակ յածումներով: Մարուշի «կինը» չէ՛
 «ընկերային» կինը, *Ֆեմինիզմի* պաշտ-
 պանեալը: Ո՛չ ալ «հայուհին», ազգա-մը-
 շակութային ստորոգելիներու էակ մը:
 Բացարձակ իգութեան այս ընկալումը,
 ներապրումը չի ճանչնար ստորոգելի-
 ներ, վերադիրներ...: Անիկա մերկ իգու-
 թիւն-գոյահոսք է, անգամ մը եւս՝ ճրգ-
 նակեցութիւն, բարձրացում... Միսթիք
 ճգնակեցութիւն՝ յանուն գոյութեան ըն-

կալման, անոր ասումին. յանուն՝ ա-
 սոնցմով **ըլլալու** մարտահրաւերին...:

Մարմինը ապրելու, սեռը ապրելու
 ուժեղ հակումը միանգամայն նոյնքան
 բուռն ձգտում է մարմինէն ու սեռէն
 անդին՝ մենութեան, մերկութեան: Եւրս-
 տակեաց բարձրացումի: Յարակար-
 ծային առնչութեամբ մը, սեռայնութիւ-
 նը հոս ի՛նք արդէն՝ զինք ապրողը կը
 մղէ, կը հրէ իրմէ անդին...: Եւ ձգտումն
 ալ դէպի Միւսը, արական Միւսը, որ
 եզր է ու բեւեռ հաղորդութեան, վայր
 հանդիպման մարմիններու եւ ներաշ-
 խարհներու,— այդ ձգտո՛ւմն ալ՝ միշտ
 իր ծայքերուն մէջ պահած ունի հանդի-
 պումէն, գոյակցումէն, սեռային միա-
 ցումէն «անդի՛ն» մը:

Եւ գրութիւնը՝ այս բոլորին մէջ...:
 Կրկնուած, յարատեւուած *«խօսապա՛-
 րը բառերուն»*, փորձե՛րը, ձգտող՝ բռնե-
 լու դժուարասելի մը, բախող՝ անասե-

**Մարուշի «կինը» չէ՛ «ընկերային»
 կինը, ֆեմինիզմի պաշտպանեալը: Ո՛չ
 ալ «հայուհին», ազգա-մշակութային
 ստորոգելիներու էակ մը: ...Անիկա
 մերկ իգութիւն-գոյահոսք է, անգամ մը
 եւս՝ ճգնակեցութիւն, բարձրացում...
 Միսթիք ճգնակեցութիւն՝ յանուն
 գոյութեան ընկալման, անոր ասումին.
 յանուն՝ ասոնցմով ըլլալու
 մարտահրաւերին...:**

լիի մը...: Այո՛, միայն՝ հոս սխալը պիտի
 ըլլար փնտռել աւանդական քերթողու-
 թեան «քնարական հերոս»ը, անոր աս-
 քը: Քերթուածը՝ քնարականէն անդի՛ն
 է, գոյակա՛ն է, գո՛յն իսկ է...: Գրութիւնը

ներաշխարհի պարզ ասում չէ, գոյա-
հոսքի ձայնն է, նոյնացած անոր հետ¹⁶:
Գրությունը կը փակէ եռանկիւնը, ուր
մարմինը՝ սեռ եւ զգայութիւններու աշ-

**«Սըղնըխ»ի համանուագը գոյութիւնը
կը փոխաբերէ՝ իր համափոխաբերու-
մով, որպէս վայր, որպէս հոգեվայր:**

խարհընկալում, գոյութեան եւ բառե-
րու անմեկնելի կշռոյթով գինովցած, կը
կերտէ, կը ստեղծէ... Ի՞նչ...:

* * *

«Սըղնըխ»ի համանուագը գոյութիւնը
կը փոխաբերէ՝ իր համափոխաբերու-
մով, որպէս վայր, որպէս հոգեվայր: Այն

¹⁶ Բնորոշ ենթատողային ներկայութիւններ կը
հաստատենք Մարուշի այս գործին մէջ՝ նոյնա-
տիպ գրագէտներու եւ աշխարհներու - նշաններ
առաքուած՝ Սարաֆեանի *Վենսենի անտառը*ին,
Վ. Օշականի «Մաշտոցին» (Խանգարուած վերե-
լակը)...

հոգեվայրերէն՝ որ ճանչցած ենք այլ
քերթողական տեսիլներու մէջ. *Վայրեր*
(նոյնանուն-անտեղանուն, եւ «ստեղծե-
լի»՝ Պըլտեանի մը մօտ), *Վենսենի ան-
տառ* (Սարաֆեանի մը), Սել ծովը, Յալ-
բին. Բուրգերը (Ինտրայի մը). կամ՝ փոյթ
չէ թէ նուազ անձնականացած՝ Արա-
րատեան դաշտ մը Յռիփսիմէի կաթո-
ղիկէով (Չարեանի մը համար)...: Բոլորն
ալ՝ արձակը զանցող, արձակակերպ
քերթութեան աստեղային պահեր, պա-
րագաներ:

Եւ ինչպէս ասոնք՝ հայ նոր գրակա-
նութեան դասականացած էջերուն, –
«Սըղնըխ»ը նոյնպէս կ'երեւի ինծի, միւս-
ներու կողքին, իբրեւ հոգեվայր, իբրեւ
աստեղային ժամը՝ վաստակի մը, գոյու-
թեան մը տեւողութեան: Ըլլալով միան-
գամայն՝ ինքզինք ըսող գոյահոսք, իր
ինքնութիւնն ու Էական ծրագիր-վայրը
կրող/յայտնող շողանկար...: *

Նկարը՝ Գագիկ Նալբանդյանի. Յանտրական շարժիչ, իդաներկ, 140x200սմ. 2014

Հրագրան Չէյթեան ՄԱԾԻՄՍ

Երկուրեան, տարբեր բայց զուգածին միասնաբար գրառուած երկու բանաստեղծութիւն ՄԱԾի մասին, գրուած արցախեան պատերազմի 27 սեպտեմբեր - 10 նոյեմբեր 2020 օրերուն, բառերով որ կ'ընթանան ուղղակի երկու կատարելապէս տարբեր տեղերու ճարտարապետական տեղագրական գիծերուն վրայ. տեղերէն մին իր մահուան քաղաքին մէջ, միւսը Եղնիկներու դիրքերէն մէկն է: Իսկ սեւ կարկտանները կտորները Էջերուն վրայ կը խորացնեն կնիքը ամենուրեք քորոնաժահրային ՄԱԾին:

ՄԱԿ-1

Ատենը մէյ մը/յաճախ կը յիշէ իր մահը՝ որ պիտի գայ այսպէս՝
 (Ամայի քաղաքներէ հեռու) անտառապատ լեռան մը մօտ, գոյն ծովի մը
 վրայ...
 Վերջին համբոյրէ մը ետք, ամենասահուն ամէնէն սահմուկեցուցիչ
 ամէնէն գողտր եւ կախարդական համբոյր մը երբ ահա տարածամ մահը.
 Նոր կտցած ցորենի հատիկներով լեցուն կոկորդով որսացուած թռչուն
 Բաղխում իր գանկին | Ետևը ճիշդ կեդրոնին | գանկը (կը) պիտի պայթի,
 ձեռքերը կը զգան կտորած գանկին սկրթուած սայրերը, ճութերը, Եւ դուրս
 հոսող ուղեղէն թանձրացած թանձրացեալ սուրճի գոյն իր արիւնը
 ֆիլմերուն արիւնը բա՛ց կարմիր է բայց հրական արիւնը հոսող իր արիւնը
 գոց գոյն է, գոց գոյն արիւնը՝ ճիշդ ինչպէս իր պատանեկան ընթերցումներէն
 մնացած պատկերին մէջ՝ Թեհլիրեանի պատմած Թայլաթի գոց գոյն արիւնը՝
 Թեհլիրեանի Լուկըր P08-էն | կրակուած | միակ փամփուշտի գլխու վերքէն,
 Լուկըր P08-ը և իրենց Բարապէլլումը (երկար փողով և թուականը՝ 1918) որը
 ձեռքը բռնած կարդացեր էր այդ պատկերը «Վերոյիշումներու» Էջին վրայ →

ՄԱՀ-2

Մերձ ի մահ, կը գգայ մատներուն վրայ տաքուծանք իր արիւնը և երկասայրի կոտորուած գանկոսկրին վրայ մատներուն մորթի պատռուումը հասունապտուղի մորթի պէս

Բնագոյաբար փորձել հաւաքել, հաւաքուած պահել (գանկին) բեկորները տեղը պահել (ոսկորը) բան մը որ կը խորացնէ վերքը անելի վերջնական դարձնելով վերքի աները

(Հաւաքել հաւաքագրել և պահպանել բեկորները քանդումին բան մը որ կարելի չէ իրականացնել իրացնել բա՛յց պետք է ընել իրերը իրադրութիւնը մերպահելու սին յոյսով)

Պիտի մնայ երկար այդպէս, կը մտածէ երկարօրէն՝ մերձ ի մահ, հոգեւոր, պորտէն դուրս թափող հոգի հոգեւոր ոգիի շունչ ականջին մէջ սուլոցը արագմօտեցող մահուան շուրջը հրէշային ներկայութիւններ՝ բորեաններ, բորենիներ, Պորտասարի քարերուն հրէշը, Ինտրայի նկարագրած եղջերուաբառը

Մնացեալ պահերը վերջին վայրկեանը բառեր կը տեսնէ որոնց տառերը կը տարածուին կը տարրալուծուին-խորրութիւնը կը չքանայ տեսողութեան մէջ ուրիշ տարօրինակ երկչափական խորութիւն մը ստեղծելով-լայնցող տարածքին մէջ բառերը կը դառնան անդադար բազմիմաստ կրկնաբառեր. կ'երկարի գետնին վրայ հիմա երկարած է կռնակին վրայ կը տարածուի →

ՄԱՀ-3

← Տեսողութիւնը կը դառնայ տարածուն կը տարուի անկապ ուղղութիւններով ծարաւած (սաստիկ ծարաւ մը) կը տարուի մտքերով այսինքն կերպերով գիտերով կը տառ-ածուի կը տարուի կ'երկարի ծառտակ մը՝

ամայութեան մէջ հեռու տեղ մը, ծառերուն տակ, ինչպէս քրտնապատ հեծիկի պտոյտէ ետք կը հասնէր հին զով ծառտակերը՝ իր առաջին փոքր քաղաքէն անդին՝ ջուրի պէթոնապատ ջրանցքին միւս կողմը, բարձր ծառերուն տակ, նայելով՝ գլխիվէր տերէն երուն որոնց մէջէն արևի կեսօրի (կիսաուրի) շողերը կը կայծկլտան

Այդ առաջին Անճար փոքր քաղաքը պատկեր մըն է միայն ալ գոյութիւն չունի այնպէս ինչպէս որ Էր պատկեր մը միայն ու միայն յեղյեղուկ և խաբուսիկ պատկեր մը և պատկեր մը որ երևակայուած Էր նոյնիսկ այն ատեն քանի որ ինք երկրորդ, Պէյրութ քաղաքէն կիսօտար մըն Էր հոն հարազատ օտար մը տարբեր բոլոր դիտանկիւնէ բայց խորքին մէջ ամենահարազատ

կը մնայ մերձ ի՞ կը տեսնէ ահա՝ անկումը վար-փլուզումը տարօրինակ իր ճանապարհին, որ տարած Էր զինք օր ըստ օրէ աւելի ու աւելի օտար դարձող նորանոր քաղաքներու մէջ, խորունկ վերջնական օտարութեան մը մէջ որ ոչ թէ կը դառնար ժամանակի ընթացքին մօտիկ ու ընտանի, նոյնիսկ եթէ ցաւոտ, մտերմիկ մշտնջենական անդադար ուրիշութիւնը պայծառ

→

ՄԱՀ-4

←
 քաղաքներուն մէջ, այլ և օտարութիւն մը որ կ'ըլլար աւելի ու աւելի արագ,
 կ'ըլլար ոլորապտոյտ մը որ յարակարծականօրէն կեդրոնական կոնայ չունէր,
 օտարութիւն մը որ դեռ կը դառնայ աւելի՝ սպառնալից և աւելի ու աւելի
 օտարացնող ու միաժամանակ տարօրէն բերրի-գլխավերքի ցաւը իր ալիք
 կնճիռները կը խրէ իր գանկին ետին. կ'իյնայ՝
 Անվերջ անվերջանալի ցաւոտ երագի մը մէջ որմէ արթննալ այլևս
 կատարելապէս վերջնականապէս անկարելի է անփարատելի թմբիւր և
 թմբիւրի մէջ՝ Փարւանայ լճի մօտիկ Թմբկաբերդի առումը
 Ցաւէն կիտուած անարտօսք աչքերուն մէջ արիւնը կը ողողէ
 տեսադաշտը և հրեղէն ձիեր նորէն ու նորէն փոփոխական փոփոխակուող
 երկրաչափական երանգներ կ'երկարագծեն ապրող կերպերով
 կ'երանգաւորեն խիտում տեսադաշտի եռացող պաստառին վրայ
 Յոգեառ վայրկեանը երբ 29 կրամ կը չքանայ մարմնէն կորստուող ոգին,
 նայեց բոլորտիք ալ չկար, չկար ուէ մէկը՝ այլ միայն մեռած քաղաքներէն շատ
 անդին՝ շուրջը հիմա՝ կարմիր ծով անծայրածիր տեղատուող տարտղնուող

Վերջ

>ՄՍ-1

Նախ Անօդաչու Թռչող Սարքի խօլ անկումային ահագանգը վարընթացքը հետզհետե ավելի ահաւոր սուլոցը յարաճուն կոտտացող կրկնագանգումը իր ականջներուն մէջ

Խելագարեցնող ահագանգը պայթող արգանդը դէպքին ահա ինկաւ հերոսներու ցանցուկանը

Յետոյ հեղձուցիչ վայրկեանական տաք ջերմը սա՛ն գիշերուան մէջ յանկարծադէպ շոգ-մրրիկ

Պայթիւնի կրակի եռեւեփող գունդը և լուսագարեցնող կրակագունդի եռացող փաշերը

Սահմուկեցուցիչ պայթիւնի ձայնը պայթեցուց իր ականջի թմբուկները կատարեալ լռութիւն և ահեղ-տարածուող քանդում

Ռումբի բեկորները հրագնդիկները շռափնելները տարածուեցան թագաձեւ շրջանակ ալիքներով →

➤ՄՍ-2

← Ութը մեթր շրջանակի մը մեջ ամբողջ գետինը պայթիւնին ուժգնութենէն վերածուեցաւ աւագհողի միլիոն կտորտանքներու վայրկեանական շռափնելային ալիքի այրողպատռող տարափի, յարակարծականօրէն մահ խարազանուած հայրենի՝ հողի բեկորներէն

Պայթումի բախիւնը ծփացող կայծոռիկներ լեցուց իր լման տեսադաշտը

Պայթիւնի հարուածային ցունցը նետեց պուղեց զինք մարտկոցի մէկ եզրէն միւսը

Նոյնատէն՝ ԱԹՍ-ի ճախրող աչքին մէջ նկարուած՝ մերձ ի մահ իր մարտկոցը և ակնթարթ մը ետք իր պատառոտուած շարտուած դին, անպատահար մահը (յանուն պայծառ գալիքին)

Աջ ձեռքը դաստակէն վեր շռափնելը սողցած անջատած էր լման և իր արիւնը կը ցայտեր դաստակի կտրուած ոսկորներու միջև արմատախիւ երակներէն արատօրէն ոռոգանելով եփած հողը

Փաշամանե՞ց ինքզինք, փուշմանեցա՞ւ որ էր՝ հո՛ն, վերջին գիծին իրամատներուն մէջ - ո՛չ ոք պիտի գիտնայ

Նայեց բոլորտիք փլատակ իրամատին մէջ չկար վերապրող ա՛լ չկար ընկեր արիւնտու տեսադաշտին մէջ խորդարբնուող ցաւ լման մարմնին վրայ շարժուելու անկարող ընդհանուր դողի մէջ լման անդամալոյծ →

ՆՄՍ-3

← Սարերու Ասլանին ցաւոտ վերջին պէս կատարելապէս մինակ ձգուած
 Արևելքէն Արևմուտք երկարող Արածանի գետի եղեգնուտի մը մէջ Սուլուխի
 կռիւէն ետք ու
 Մահը եկաւ իրեն ահաւոր ցաւոտ, շարունակուող ծախող
 պատերազմին ահեղ մարտին մէջ տմարդաբար մեռած փոքր հերոս
 Մահը ո՛չ ինչպէս երգին մէջ համբուրելով քաղցրիկ հողը, այլ՝ ծամելով
 փշրուած ակռաներուն տակ կճռտալով թքելով պարանոցը կտցած կարծր
 ու վառած հողը հայրենեաց ու փակեց աչքեր ներքև անաստեղ երկինքին
 երկինքը գգուած գգուըրտած գծակ փամփուշտներու անվերջ լուսային կէտ
 գիծերով բազմաթիւ իրար մէջ խրուող իրերայաջորդ ուղղութիւններով

ջղձԿ

Նկարը՝ Գազիկ Դալանչեանի. Composition, իրաներկ, 60x60սմ. 2018

Նկարը՝ Գագիկ Ղալանճեանի. Ծանօթ պատկեր, իրդաներկ, 160x300սմ, 2019

ՎԱՀԱՆ ԻՇԽԱՆԵԱՆ

ԱԿՈՒԱՐԻՈՒՄԻ ՁՈՒԿԸ ԴԱՌԸ
ԾՈՎՈՒՄ

Հատուած՝ անտիպ վեպէն

Չրոյցը Մոնթրէալի L'AMÈRE À BOIRE PUB-ում:

Դաւիթ Մանդէլի *Պետրոգրադի աշխատատեղերը 1917 թուի յեղափոխութիւններում* գրքի շնորհանդէսի ժամանակ է:

ԱՅՈ, սոցիալիզմի ժամանակ մարդիկ հարստութեան յետեւից չէին վազում, նրանց այլ բաներ էին հետաքրքրում,— ասում է Լիւդմիլան:

– Բայց Սովետը սոցիալիստական չէր,— առաջին անգամ միջամտեց Եւան: Լիւդմիլան հարցական նայեց:

– Այո, սոցիալիզմի արդիւնքը պիտի լինէր իշխող դասակարգի վերացումը: Պետութիւնը ստեղծուել ա իշխող դասակարգի շահերը պարտադրելու համար, ուրեմն, սոցիալիզմի արդիւնքում վերանում է նաեւ պետութիւնը: Մարքսիզմն է ասում, որ երբ դասակարգերը վերանում են, ժողովրդավարութիւնը այնքան է խորանում, մասսաների մասնակցութիւնը այնքան է շատանում, որ ինքնըստինքեան պետութեան կարիք էլ չի լինում: Յոկտեմբերեան յեղափոխութեան առաջնորդները յոյս ունէին, թէ պրոլետարական յեղափոխութիւնը կը յաղթի ամբողջ աշխարհում, բայց չեղաւ: Հակառակը՝ պետութիւնը սկսեցին ակտիւ հզօրացնել, որ պաշտպանի նոր իշխող դասակարգի շահերը,— Եւան նոր էր գրել կուրսային աշխատանքը՝ Սովետական պետութեան բնոյթը թեմայով:

– Էդ իշխող դասակարգին ոնց կոչենք, հօ կապիտալիստ չէին:

– Կրօնրոդը անուանում է սոցիոլիզարխիա:

– Կապիտալիստական աշխարհը չէր հանդուրժում աշխատաւորների երկիր,— ասում էմ ես,— եթէ Սովետը լուսնի վրայ լինէր, գուցէ պետութիւնը վերանար, բայց լուսնի վրայ չէր, ամբողջ աշխարհը պետութիւններ են, հնարաւո՞ր էր շրջապատուած պետութիւններով վերացնել պետութիւնը: Հնարաւո՞ր է պետութիւնը վերանայ առանձին վերցուած մի պետութեան մէջ:

– Ի հարկէ, Փարիզեան կոմունան:

– Բայց արիւնի մէջ խեղդեցին, սպանեցին բոլորին ու դեռ տարիներ անց բըռնում սպանում էին:

Այստեղ են խմբերով բերել

Ու հպել պատին:

Սուլել են գնդակները—
 Դիպել են—
 Աչքերին,
 Քունքերին,
 Ճակատին:
 Ծակել են մարմինները,
 Մսերից անցել—
 Ու փորել են պատը:
 Սուլել են անընդհատ, անընդհատ:
 Կուտակուել է մինչեւ
 Հենց այս պատի առջեւ
 Դիակների մի պատ:
 Բարձրացրել են ձեռքերը վեր,
 Ծալել են ձեռքերը կրծքերին:
 Սեղմել են մարմիններն իրենց,—
 Տեսնո՞ւմ ես՝ այս քարի՞ն:
 Չայրոյթից պայթող աչքերով
 Թքել են թշնամու երեսին:
 Որպես կարմիր դրօշ՝
 Բարձրացրել է զաւակին մի կին:
 Ու ո՛չ սարսափ, ո՛չ ահ:
 Որպես սամու՛մ—
 Ոռնացել են դէմքին թշնամու՝
 vive la Commune¹!

— Պարտութիւնը չի նշանակում, թէ հնարաւոր չէր: Մարքսը նկարագրում է, թէ ո՞նց Փարիզեան կոմունան վերացրեց պետութեան ճնշման ապարատներից երկու բան՝ բանակն ու ոստիկանութիւնը, ամբողջ ժողովուրդը դարձաւ բանակ, բայց ժամանակ չունեցան արտադրութեան միջոցները դարձնել համայնական, այսինքն մասնաւոր սեփականութիւնը չվերացաւ, բուրժուազիան մնաց իր դիրքերում: Բայց Չապատիստները ո՞նց են վերացրել պետութիւնը,— ասում է Եւան:

Հիմնն այդ գնդեր է հանում գրոհի ու տանում է մարտ,
 Բարիկադներին կռուի են ելել ստրուկն ու տէրը...
 Կոմունան ընկաւ... Ու Պեր -Լաշէզում մեռնում են հպարտ
 Աշխարհի մի բոլո կոմունիստները²:

— Լաւ չգիտեմ, պիտի գնամ Մեքսիկա տեսնեմ: Կապիտալիստներն էլ վախե-
 նում էին, թէ սոցիալիզմը կը տարածուի կը գայ, իրանց ձեռից ամբողջ ունեց-

¹ Եղիշե Չարենց, «Կոմունարների պատը Փարիզում», 1925:

² Վահագն Դաւթեան, «Կոմունիստները», *Երկեր 2 հատորով*, հ. 1, Երեւան, Սովետական գրող, 1985:

Լածքը կը խլեն, հոկտեմբերեան յեղափոխութեան նպատակն էլ դա չէ՞ր: Ուրեմն, պիտի ամեն ինչ անէին, որ վերացնէին: Ուրեմն, Սովետը պիտի՞ պաշտպանուէր: Սովետական ռեպրեսիաների մէջ կարելի է տեսնել նաեւ կապիտալիստական աշխարհի մեղքը, որ չէր հանդուրժում այլ տիպի աշխարհ:

– Եւ ի՞նչ չի սովետական սոցիալիզմի ձախողումը բացատրել միայն կապիտալիստական աշխարհի սպառնալիքով: Մարքսի նկարագրած ոչ մի պայման չկար Ռուսաստանում, իսկ գոմբայութեամբ սոցիալիզմ կառուցելը պէտք ա բերէր տեռորի ու յետոյ էլ ուժեղ պետութեան:

– Դե՞ քանո՞ւորներին ու գիւղացիներին համոզէին որ չէ, սպասէք, Ռուսաստանում հնարաւոր չի կառուցել սոցիալիզմ, տանջուէք մինչեւ ձեր սերունդների ժամանակը գայ: Պետութիւնն էլ ասեմք վերացնում էին, պէտք չէ՞ր լինելու բանակ, յետոյ ուրիշ բաներ ու ստիպուած պիտի պետութիւնը պահէին:

– Այո, բանակ, բայց ինչպիսի՞, ծրագիրն այն էր, որ վերացուէր արտօնեալ սպայական վերնախաւը, ու կանոնաւոր բանակը փոխարինուէր զինուած ժողովրդով: Ինչպէս սովետները, զէնքն էլ անցնելու էր աշխատաւորներին, պետութիւնը որպէս բիւրոկրատական ապարատ սկսելու էր մեռնել: Բայց ճիշդ հակառակը արեցին՝ ստեղծուեց վերնախաւ՝ Ստալինն էլ իրեն դարձրեց գեներալիսիմուս: Դրա համար էլ Տրոցկին ասում է որ Սովետը սոցիալիզմ չէր, այլ դաւաճանուած յեղափոխութիւն: Իսկ լիբերալները ասում են, որ ռեպրեսիան սոցիալիստական պետութեան էութիւնն ա:

– Հա, բա հօ չեն ասելու, որ բռնութիւնը առաջանում ա, քանի որ լիբերալները ուզում են սոցիալիզմը քանդել: Հըլը թող Ֆիդէլը Կուբայում ազատութիւն խաղար, Երկու օրում Ամերիկան կը քանդէր յեղափոխութեան նուաճումները:

Յեղափոխութիւնը վախճանն է պետութեան եւ վախճանն է արուեստի: Տրոցկին խօսում է պետութեան վախճանի մասին, գրում է. «Պրոլետարիատի դիկտատուրայի առաջին օրուանից Պետութիւնը որպէս բիւրոկրատական ապարատ սկսում է մեռնել», ապա որպէս իր խօսքերի հաւաստում Լենինին է մեջբերում. «Լենինը հետեւելով Մարքսին ու Էնգելսին պրոլետարական յեղափոխութեան առաջին առանձնայատուկ գիծը տեսնում էր, որ շահագործողներին ունեզրկելով, այն վերացնում է հասարակութեան վրայ վեր խոյացող բիւրոկրատական ապարատը, առաջին հերթին ոստիկանութեան ու բանակի անհրաժեշտութիւնը: «Պրոլետարիատին անհրաժեշտ է պետութիւն,– սա կրկնում են բոլոր օպորտունիստները,– գրում է Լենինը 1917ին իշխանութիւնը գրաւելուց մեկ-երկու ամիս առաջ,– բայց նրանք՝ օպորտունիստները, մոռանում են աւելացնել, որ պրոլետարիատին անհրաժեշտ է միայն մեռնող պետութիւն, կարգաւորուած այնպէս, որ այն անմիջապէս սկսի մեռնել եւ չկարողանայ չմեռնել»:

Տրոցկին մեղադրում է Ստալինին, որ հակառակն արեց ու դաւաճանեց յեղափոխութեանը. «Իր գոյութեան երկրորդ տասնամեակի վերջում պետութիւնը ոչ միայն չմեռաւ, այլ չսկսեց էլ մեռնել, աւելի վատ՝ նա վերաճեց դեռեւս պատ-

մութեան մէջ չտեսնուած ճնշման ապարատի, բիւրոկրատիան, որ իր տեղը պիտի թողնէր զանգուածներին, ոչ միայն չվերացաւ, այլև վերածուեց զանգուածների վրայ իշխող անվերահսկելի ուժի, բանակը ոչ միայն չփոխարինեց զինուած ժողովրդին, այլև իր միջից առանձնացրեց արտօնեալ սպայական կաստա մարշալներով վերջաւորուող, միեւնոյն ժամանակ ժողովրդին՝ «դիկտատուրայի զինուած կրողին» արգելուած է այժմ ՍՍՀՄում կրել նոյնիսկ սառը զէնք»³:

Մարկ Նշանեանի «Չարենց եւ յեղափոխութիւն»ը. Չարենցը, հետեւելով Մայակովսկուն, որդեգրում է առաւելագոյն ձախ ֆուտուրիստական բանաստեղծութիւնը, հրատարակում է 1924ին «Ստանդարտ» ժուռնալը, ապա Միասնիկեանի պահանջով ամբողջ տպաքանակը վառում: Նշանեանը գրում է. «Եթէ 1924ին ինքզինքը ուրացած չըլլար (կամ եթէ չմղուէր ուրացումի), գրական անձնասպանութիւն գործած պիտի ըլլար: Կասկած վեր է, որ Միասնիկեանը հասկցուցած է իրեն այդ իրողութիւնը: Որպէսզի կարենար մնալ հաւատարիմ (ինքն իրեն, մեծ արուեստին, կամ «բարդ» բանաստեղծութեան, որուն մասին սակայն՝ ոչինչ գիտէր տակաւին 1924ին), պէտք է նախ ուրանար: Ուրանար ինքզինքը, ուրանար Մայակովսկին: Ուրանար բանաստեղծութիւնը իբրեւ յեղափոխութիւն: Կ'երեւի՝ չկայ հաւատարմութիւն առանց ուրացումի»⁴:

Ուրեմն, 20ական թուերին հաւատում էին, թէ յեղափոխութիւնը բերելու է եւ պետութեան եւ արուեստի վախճանը, յեղափոխական գործիչները վերացնելու էին պետութիւնը, յեղափոխական բանաստեղծները՝ արուեստը: Ֆուտուրիստները արուեստը պետութեան պէս այնքան էին ժողովրդականացնելու, որ տարրալուծուէր զանգուածների մէջ ու վերանար: Երեւի յեղափոխական ժամանակներում արուեստն ու քաղաքականութիւնը մի պահ իրար կողք-կողքի են, նոյնանում են, չեն տարանջատուում, իսկ յետոյ սկսւում է յեղափոխութեան պարտութեան փուլը եւ արուեստն էլ՝ արուեստագէտներն էլ, պետութիւնն էլ՝ յեղափոխական գործիչներն էլ, բարձրանում են վեր, վերին դիրքեր:

Կոմունիզմ կառուցելու համար պէտք է անձող ուրանաս, իսկ Կոմկուսն ու գրողներն իրենց անձը ուրանալու փոխարէն զանգուածներին ուրացան:

«Աշխատաւորները փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ չստանալով իրենց ուզածը՝ շարունակեցին պայքարը: Իրականում Սովետները, նաեւ բոլշեւիկեան կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի շատ անդամներ դէմ էին երկրորդ յեղափոխութեանը, աշխատաւորները ներքեւից էին ստիպում, ու որ կարողում ես այդ տարիների նիւթերը, զարմանում ես, թէ բանուորները ինչքան բարձր քաղաքական գիտակցութիւն ունէին», ասում է Մանդելը:

— Լիւդմիլա, իսկ դուք ինչո՞վ էք զբաղվում:

³ Лев Троцкий, “Преданная революция: Что такое СССР и куда он идёт?” (Լւ Տրոցկի, «Դաւաճանած յեղափոխութիւնը. Ի՞նչ է ՍՍՀՄը և ուր է նա գնում»), գրել է 1936 թ.:

⁴ Մարկ Նշանեանի «Չարենց եւ յեղափոխութիւն», *Կամ* 6, 2005 թ., նաեւ այստեղ՝ <http://www.arteria.am/hy/1364083189>:

– Ռադիո Կանադայում հաղորդում են վարում: Այ հիմա հարցազրույց են արել Եուրի Սլեզկինի (Юрий Слезкин) հետ, նա Ամերիկայում բնակուող ռուս պատմաբան է, գիրք է գրել Дом на набережной-ի մասին⁵, գիրքը կոչւում է *The House of Government: A Saga of the Russian Revolution*: Գիտե՞ք, թե ինչ տուն էր դա:

– Ոչ, չգիտեմ:

– Սովետական կուսակցական վերնախաւի համար էր կառուցուել Մոսկւայում, 37 թուին բնակիչների մեծ մասին բռնեցին՝ գնդակահարեցին կամ աքսորեցին: Գրքում մանրակրկիտ պատմում է բոլոր զոհերի մասին:

– Քանի՞ էջ է:

– Օհ, 1000ից ավել:

– Յետաքրքիր կը լինի: Երեւի գրած կը լինի ստալինեան ցուցակների մասին: Կոմունիստներին բռնում էին ստալինեան ցուցակներով, Ստալինն իր ձեռքով էր նշում, թե ում գնդակահարեն, ում աքսորեն: Պապս էլ է կուսակցական պաշտօնեայ եղել ու ստալինեան ցուցակով գնդակահարուել է:

Լիդմիլյան թարգմանեց, փողկապաւորը հարցրեց՝

– Ինչի՞ համար:

– Ոչ մի բանի:

Փողկապաւորին չբաւարարեց պատասխանս.

– Բայց ինչի՞ են մեղադրել:

– Չգիտեմ, ասենք՝ հակասովետական աջ տրոցկիստ:

Թիֆլիսի ԿԳԲն հրդեհուել էր, թե հրդեհել էին, արխիւների մեծ մասը ոչնչացել էին, ու պապիս գործից ընդամենը մի թղթի կտոր էր մնացել՝ գնդակահարման արձանագրութիւնը, տղաս՝ Յովհաննէսը, պատճենը հանել բերել էր, ու նաեւ միւս պապիս՝ Չերազի ամբողջ գործը:

Արձանագրութիւն 62՝ հանդիսանում է աշերի հակասովետական կազմակերպութեան մասնակից, տարել է ակտիւ քայքայիչ աշխատանք եւ կուրսի էր նախապատրաստուող տեռորիստական ակտերի ընդդէմ ВКП(б) ղեկավարութեան եւ Սովետական կառավարութեան: Ընդունել է իր մեղքը:

Եթէ հարցնէին մի ցանկութիւն ասա, ինչ կ'ուզէիր, կ'ասէի՝ այն պահին, երբ ամենավերջին խոշտանգումից յետոյ, ցաւերի մէջ Աւիսը էլ չէր կարողացել դիմանալ ու ստորագրել էր իր մեղքը, արիւնլուայ, կոտորուած, փլուած բերել են խուց, որ մի քիչ յետոյ տանեն գնդակահարելու, յայտնուէի խցում, Աւիսի աչքի առաջ, տեսիլք, բայց շատ իրական, ձեռքը բռնէի, ասէի՝ պապիկ, ես քո թոռն եմ, իմացի, ես ծնուելու եմ ու միշտ յիշելու եմ քեզ: Էլի թոռներ ես ունենալու՝ քոյրս, ու եղբայրս որ քո անունն է կրելու:

⁵ Ռուս.- Տուն ավին, 1931ին Մոսկւա գետի վրայ կառուցուած բնակելի համալիր, պաշտօնական անունը՝ Կառավարութեան տուն: Ստալինեան բռնաճնշումների ժամանակ շէնքի 2000 բնակչից 700ը կալանաւորել են, մեծ մասին գնդակահարել են: Տե՛ս Дом на набережной: из 2 тысяч жильцов 700 были репрессированы, <http://www.aif.ru/society/1106>

– Արդարացրեցին, չէ՞,– հարցրեց Լիւդմիլան:

– Այո, 56ին արդարացրել են:

– Իսկ ի՞նչ պաշտօն ունէր, Էլի հարցնում է փողկապաւորը:

Փողկապաւորի հետաքրքրասիրութիւնը հաճելիօրէն անցեց, մինչեւ հիմա ոչ մէկին չէր հետաքրքրել, թէ խեղճ Աւետիս Ռատիխան Կիրակոսեան պապս⁶ ով է եղել, ի՞նչ պաշտօն է ունեցել:

– Վրաստանում ինչ-որ շրջանի ռայկոմի քարտուղարն էր:

– Ո՞ր շրջանի:

– Մոռացել եմ:

Իրօք մոռացել էի, ու հիմա, գրելու ժամանակ մտայ նայեցի, գտայ՝ Ադրգենի շրջանի:

– Իսկ ինչո՞ւ էր նա Վրաստանում:

– Դէ, կուսակցութիւնը երեւի ուղարկել էր աշխատելու:

– Իսկ հայրդ նրա մօ՞տ էր:

– Չէ, մայրն ու հայրը բաժանուած էին, հայրս Երեւանում էր: Մայրն էլ մահացել էր, կարծեմ հայրս մօրաքրոջ մօտ էր ապրում:

– Քանի՞ տարեկան էր, երբ հօրը գնդակահարեցին:

– Դէ 1922 թիւ է, քանի՞ տարեկան է անում, 15:

Յայրս պատմում է, որ տանը ամբողջ ժամանակ բամբասում էին հօրից, ովքեր՞, Մոքիրը՝ Սուսաննան, մօր ընկերուհիները, Էլ չգիտեմ ով, երեւի տատն էլ: Լաւ, ի՞նչ է արել: Ասում էին՝ մի անգամ Էկել ա տուն, հաւը մենակով կերել ա: Ես մտածում էի՝ ի՞նչ կայ դրա մէջ, ասում էր հայրս: Բայց մէկ է, ինձ թւում է՝ հօրս աչքից գցել էին հօրը, յետոյ որ գնացել էր Թիֆլիս հօրը հանդիպել, վերաբերմունքը փոխուել էր: Աւիսը հանել, երկու ջութակները դրել էր, մէկը տուել հօրս, մէկը ինքը վերցրել, որ երկուսով նուազեն, կարծել էր, թէ հայրս ջութակ նուազել է սովորել, Էն էլ չգիտեր՝ գոնէ մի դաս գնացել էր, թէ չէ: Աւիսը ջութակահար է եղել, թէ ինչի՞ էր յեղափոխական դարձել՝ չգիտեմ, ոչ մի թուղթ, ոչ մի նամակ նրանից չունենք: Միայն լուսանկարներ:

Բամբասում էին, որտեւ Տատս՝ Յայկանոյշն էլ սիրահարւում է մի ուրիշ բոլշեւիկի՝ Գուրգեն Քալաշեանին ու թողնում Աւիսին: Որ բաժանւում են, ամուսիններից մէկին պիտի մեղադրեն, ո՞ւմ մեղադրեն, պարզ չի՞ խեղճ պապիս: Աւիսն էլ երեւի էլ չի ուզել Երեւանում մնայ, գործուղուել է Վրաստան: Իսկ Յայկանոյշն էլ երկրորդ ամուսնութիւնից մի երեխայ էլ է ունենում՝ Վլադիմիրը, Վովա էինք ասում: Երրորդին չի ուզել, կարծեմ արհեստական վիժումից էր մահացել, կարծեմ 1934 թուին:

⁶ Յօրս հայրը՝ Աւիս Ռատիխան Կիրակոսեանը ծնուել է 1896 թ. Տրապիզոնում, գնդակահարուել է 1937 թ. դեկտեմբերի 12ին, տե՛ս՝–

[https://ru.openlist.wiki/%D0%A0%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%BD-%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%8F%D0%BD_%D0%90%D0%B2%D0%B8%D1%81_%D0%90%D0%B7%D0%B8%D0%B7\)_%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1896\)](https://ru.openlist.wiki/%D0%A0%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%BD-%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%8F%D0%BD_%D0%90%D0%B2%D0%B8%D1%81_%D0%90%D0%B7%D0%B8%D0%B7)_%D0%9C%D0%B5%D0%BB%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1896))

Գուրգենին էլ էին կարծեմ աքսորել, յիշում եմ նրան, Վովան՝ հորեղբայրս, ձեռքերը ամրացնել հորը, մեկ էլ հորը կ'ասեր՝ էշ, որ հայրը մնացել էր նուփրուած բոլշևիկ ու Լենինին հաւատում է:

Ու չգիտեմ, թէ տատիս շրջապատը ինչ աստիճան էին Ռատիխանի հետ թըշնամացել, որ հորս ազգանունն էլ Քալաշեան էին դարձրել, ու դպրոցի բարձր դասարանում, թէ արդէն աւարտելու ժամանակ հորս ուսուցչուհին ասել էր Քալաշեանը ո՛չ հորդ ազգանունն է, ո՛չ մօրդ, ճիշդ կ'անես փոխես կամ Իշխանեան դառնաս կամ Կիրակոսեան: Յէրս էլ լսում է ու մօր ազգանունն է վերցնում:

Յօրս ընտանիքում բոլորը բոլշևիկ էին, տատս՝ Յայկանոյշ Իշխանեանը բոլշևիկ էր, յեղափոխական գործունէութեան մէջ էր Ալիսի հետ ծանօթացել: Տատիս բոլորը՝ Մոքիորը՝ Սուսաննա Իշխանեանը՝ յեղափոխական-բոլշևիկ էր, մասնակցել էր 1917ի յեղափոխութեանը: Մի անգամ իրենց տանը պատմում էր Կրուպսկայայի հետ իր հանդիպումը, մի կին ասեց՝ «ինչպէ՛ս, ընկեր Սուսաննա, դուք տեսել էք Կրուպսկայայի՞ն»: «Այո,– ասաց,– ես Լենինին էլ եմ տեսել»: Կինը յուզուած ասաց՝ «ի՛նչ համեստ էք դուք, ընկեր Սուսաննա»: Միայն նրանց եղբայրը՝ Գերասիմը յեղափոխական չէր, ինչ-որ մի բոլշևիկեան ցոյցի ժամանակ Գերասիմը գնացել, ցոյցի միջից բոյրերին ծեծելով տուն էր բերել:

Մոքիորը 93 տարի ապրեց, Սովետի փլուելն էլ տեսաւ, 1991ին մեռաւ, կեանքի վերջում ինչ-որ աստծուն սկսել էր հաւատալ:

Նրա ամուսինն էլ բոլշևիկ էր՝ Պետիկ Պետրոսեանը, Վաղարշապատի կոմկուսի քարտուղարն է եղել: Յայրս Պետիկ Պետրոսեանին հենց յիշում, ժպտում էր, յիշում էր նրա հետ մի վեճը, որ ինքը պնդում էր, թէ Ստալինը շեղուել է Լենինի գծից, իսկ Պետիկ Պետրոսեանն էլ ասել էր՝ ինչպէս կայ կղզի եւ թերակղզի, Էնպես էլ կայ մարդ եւ թերամարդ, դու դեռ թերամարդ ես, կը մեծանաս կը դառնաս մարդ ու նոր կը հասկանաս: Պետիկին 38ին գնդակահարեցին, ստալինեան ցուցակներում նրա անունն էլ գտայ:

Քայլում է դարը... Ելել են, ովքեր ճորտ են, անիծուած,
Պրեսնեայի վրայ ալեկոծում են ալ դրօշները.
Արճիճով խոցուած ու աքսորների հողմերով ծեծուած,
Մեռնում են ըմբոստ կոմունիստները⁷:

Մոքիորին ու որդուն՝ Ձիկային, Վլադիմիր էր, Ձիկա էինք ասում, տարել գցել էին ինչ-որ կիսանկուղ գոմ: Յայրս, որ բանակից զօրացրուել 1945ին Էկել էր, տեսել գոմի մէջ պատին Ստալինի նկարը: Եա, սրա նկարը ինչի՞ ես կախել, ասել էր, մարդուդ սպանեց: Եա, Մոքիորը խառնուել էր իրար, մի ասա, նա չի իմացել: Յետոյ, որ հայրս յիշացնում էր, Մոքիորը ջղայնանում էր, սուտ ա, տենց բան չի եղել, ասում էր:

⁷ Վահագն Դավթյան, «Կոմունիստները», *Երկեր 2 հատորով*, հ. 1, Երեւան, Սովետական գրող, 1985:

Կարծեմ Պետիկ Պետրոսեանը 1920 թուի մայիսեան ապստամբութեանն էլ Էր մասնակցել, որովհետեւ մի անգամ Ձիկան տղային՝ Պետիկին տարել Էր մայիսեան ապստամբութեան գոհերի յուշարձանի մօտ պապի յիշատակը յարգելու: Հայրս իմացել, զարմացել Էր, ինչի՞ն ես տարել, հարցրել Էր: Եա, բա հայրս մասնակցել է: Այ Ձիկա, հօրդ գլուխը սրանք են տարել կերել, ինչ կապ ունի մայիսեան ապստամբութիւնը, ասել Էր:

Հայրս, բայց սրանք են կերել, թէ՛ նրանք: Ձիկան հօրը չի տեսել, հենց ծնուել ա, հօրը գնդակահարել են, բա ոնց յարգի հօր յիշատակը, գաղափարները յարգելով, չէ՛: Ի՞նչ գաղափար, մարքսիզմ-լենինիզմը, որ յետոյ գլուխը կերան, կ'ասէր հայրս: Հա, կ'ասէի, բայց մարքսիզմ-լենինիզմը գլուխը չկերաւ, ստալինիզմը կերաւ: Հայրս էլ կը պատասխանէր պատմելով մոլորակի պատմութիւնը: Բայց կարող ա էլ չպատմէ՛ր:

– Հայրդ փոքր է եղել, որ հօրը տարել են, բա ինչպէ՛ս է ապրել,— հարցնում է փողկապաւորը:

– Դէ ընդունուել Էր համալսարան, յետոյ բանակ Էր գնացել, յետոյ պատերազմն Էր սկսուել:

– Իսկ պատերազմից յետոյ չբռնեցի՞ն:

– Ինչի՞ պիտի բռնէին:

– Դէ, շատ զինուորների բռնում էին:

– Հա, բռնում էին գերի ընկածներին: Հայրս էլ Էր գերի ընկել, բայց գերութիւնից ազատուելուց յետոյ Էլի կռուել Էր, Էդպէս չէին բռնել:

– Պարզ է, արդէն առանց ժպիտի գլխով արեց փողկապաւորը:

Իսկ միւս պապիս ու տատիս, Սովետ-սովետ, հասկացանք, ո՞ր սովետը, եթէ նոյնիսկ «լաւ» Սովետը գովեմ, ու չպատմեմ նրանց մասին, կը դաւաճանեմ յիշատակը:

– Մամայիս մօրն ու հօրն էլ են գնդակահարել:

Լիւդմիլան մի քանի վայրկեան նայեց աչքերիս մէջ.

– Ահա թէ ինչու Էր ձեր ընտանիքը հակասովետական:

Գլխով արեցի:

Բայց կարծես չթարգմանեց, եթէ թարգմանէր, փողկապաւորը լիքը հարցեր Էր տալու:

Վեր կացանք, փողկապաւորը խօսեց:

– Ասում է՝ միւս անգամ, որ հաւաքուենք, Ստալինի նկարն էլ կը դնենք,— թարգմանեց Լիւդմիլան:

– Ինչի՞:

– Կատակում է:

Լաւ կատակ է, որ գլխիս խաղաց կեանքը, ինձ դարձնելով չկողմնորոշուած, անսկզբունք, ո՞ր սկզբունքին հետեւեմ՝ հաւատարմութեանը, պարտքի զգացողութեանը պապիս՝ Վահան Չերազի ու տատիս՝ Վարդանոյշ Չերազի համար,

պապիս Աւիսի համար, թե՛ նաեւ պապիս Աւիսի դաւանած համայնավարութեանը, որին ինքս էլ սկսեցի դաւանել: Անընդհատ մոլորուելը, ճշմարտութիւնից ճշմարտութիւն ցատկելը, որ միայն սխալների հաւաքածուն հարստացնում, ինձ գառլախ դարձրին, որին գեաջով ջնջում են լուսանկարից:

Սպանուածի դիակը նետել էին գետը, որը ջրերը տարուբերելով տանում էին: Դանակը ծալեցի-դրեցի գրպանս ու բարձրացայ փողոց: Յետոյ ես ու Ջուլեան քայլեցինք դէպի հիւրանոց, որ իրերը վերցնենք ու հեռանանք քաղաքից⁸:

(Շար. 1)

⁸ Վահան Իշխանեան, «Ճալովի դանակը», Ար, 1994:

ԿԱՐՕ ԱՐՄԵՆԵԱՆ

ՀԱՅՐ

Ահա կրկին

նոյն ոտնձգութեան հետ դեմ յանդիման

երբ մեկնած են

տարիները իրենց
խուժողուժ աճապարանքով

բեզի կ'ըսեն
կանգ առ

կանգ առ
քանի դեռ կրնաս պատժել

ծուլութիւնը

իր բոլոր դաւադիր նրբերանգներով

եւ կառչիլ ինքզինքիդ

ճանապարհները փակ են վաղուց
իրական է միայն այն ճանապարհը զոր դուն բացիր

քու ոտքերով
 առտու իրիկուն
 յամառօրէն
 կոխկռտելով
 սրբազան հողը

այդ կածանն է միայն որ գիտէ ոտնահետքերդ

իր սաղայելական
 յիշողութեամբ

ան է միայն որ կրնայ քեզ տանիլ
 քեզմէ անդին

մենք քայեցինք օր ու գիշեր լեռնային արահետներէն մեր ուսերուն
 վրայ կրելով բաղադրամասերը

անոնք մեր գոյութեան բարդ շաղկապներն էին
 մենք գիտէինք որ մեր ընկերները կը համրէին մեր քայլերը թաքստոցի
 լռութեան մէջ

սպասելով մեր բեռներուն

որպէսզի

ի վերջոյ ի մի գային բոլոր անջատ կտորները մեր էութեան

եւ վերջապէս ծնէր

զէնքը

ան ծներ մահ սփռելու իր վեհագոյն առաքելութեամբ

ծներ
հզօր
անսակարկելի
դաժանօրէն վճռահատող
ու անվարան
աներկբայութեամբ

կեանքը ինչպէս որ է կարելի չէ ապրիլ տարտամ խղճով
ըսիր դուն

մահը պիտի մաքրէ ապականութեան եզրերը
որպէսզի կեանքը ըլլայ արժանի իր ապրողին

մեր երթը վերջ չունի
եթէ նոյնիսկ սպաննէք ցեղը
իւր յետին պորտով
ըսիր
մահուան անկողնէդ

մեր երթը պիտի վաւերագրէ իմացեալ մահով շահուած գեղեցկութիւնը
միայն

մենք գիտենք թէ ինչպէս մեր ստորգետնեայ աշխատավայրերը
մեղուափեթակներու լռութեամբ եւ

ճշգրտութեամբ կը գործեն

Եւ կը ծնին
դժոխային մեքենան

մեր օրերու
դառնադառն

որովայնէն

այսպէս կոչեցիր զայն այդ գիշեր
Վիտորչի նախօրեակին

մեր հայրերու տառապանքը կը խօսի
մեր մայրերու խղճմտանքը իր ճշմարտութիւնը կը գոռայ
Եւ մեր ռումբերը կ'որոտան
ձեր բոլորին գանկերուն մէջ

Արդէն մերն է յաղթանակը

մենք գծած ենք մեր խօսից սահմանները արեան գնով
մենք որոշած ենք թէ ո՞վ պիտի ապրի այս սահմանէն ներս եւ

ո՞վ պիտի գործէ սահմանէն անդին

սատանայակիր լեզուով

որ կրկին մերն է

Յայնմ ժամանակի թագաւորն յունաց Մօրիկ հրամայէ գրել առ թագաւորն պարսից գիր ամբաստան

(այսպէս կ'ըսէիր մեզի ցոյց տալով համարը ԳԺ գլուխէն)

խոտոր եւ անհնազանդ ազգ մըն են որոնք կան ի միջի մերում

խոտոր

եւ անհնազանդ ազգ մը մարդոց որոնք կ'ապրին ի միջի մերում եւ

պղտորեն

եկուր ես իմս ժողովեմ եւ ի Թրակէ գումարեմ

եւ դուն գբոյդ ժողովէ
եւ հրամայէ յԱրևելս տանիլ

եթէ մեռնին մեր թշնամիները կը մեռնին
եթէ սպանանեն մեր թշնամիները բնաջինջ կ'ըլլան

եւ մեք կեցցուք խաղաղութեամբ

քանի որ
(մեծամեծ եւ արեգակնափայլ արքայ)

Եթե անոնք իրենց երկրին մեջ ապրին

մեզ հանգչել ո՛չ լինի

Ես կը յիշեմ այն պահը երբ արցունքը սառեցաւ աչքերուդ մէջ

երբ

վերջ գտած էր ամեն բան

Եւ երբ մատեանը մեզի յանձնեցիր եւ քաշուեցար լեռն ի վեր քու վերջին
ապաստանդ
փնտռելու

Գիտցիր

Յայր

որ մատեանդ դեռ կ'ապրի

գիտցիր որ այդ մատեանով գտանք հետքերը մեր երկրաւոր
ճշմարտութեան

Եւ ան անցաւ մեզմէ անդին
Ահաւասիկ նորէն
կանգնած ենք
նոյն ոտնձգութեան հետ դէմ յանդիման

Եւ պատրաստ ենք մեր վերջին դնդերներով ու ջիղերով ու իմաստութեան վերջին կոտորակներով կրկին գրաւելու մեր դիրքերը Արաուլէն մինչեւ Մարութայ սար մինչև Հարտենպէրկ Շթրասը մինչեւ Արաքս Պողոտայ եւ

մինչեւ լեռնանցքը Մռաւի

Հայր

Եկած են նորերը
որոնք քու մատեանիդ տողերէն կը ձուլեն նոր բառեր

մեր բառերը գերաճած են եւ դարձած մեծըմբոստ զգայարան եւ այլևս
չեն նմանիր
անցեալին

անոնք կերտած են նոր բնագանցութիւն
անոնք ձեւաւորած են նոր լեզու

անոնք ըմբոստացած են մեզի դէմ
Եւ պատրաստ են պայթելու գիշերուան մէջ եւ ի վար բերելու

անճոռնի աշտարակը

մենք մեր հզօր փոքրամասնութիւնը ահա նորէն դրած ենք մեծամիտ եւ
ամբարտաւան եւ ստայօդ մեծամասնութեան դիմաց

Եւ քաշած ենք գիծերը յստակ ու վճիտ
 նոյն ոտնձգութիւնն է
 որ կրկին
 հանած է

մեզ ոտքի

մատենիկներդ են որ կրկին մտած են ասպարէզ

քու ձուլած այրուձիդ է որ իր հողը կը պահանջէ

քու հողդ է որ ահաւասիկ վերստին կարծրացած է իր սրբազան
 բարկութեամբ

որ նորզնոր սրբացած է իր հին սաղմով

որ նորզնոր ծառացած է ընդդէմ կայսեր եւ արքային

Եւ պատրաստ է
 մեր

սրաթռիչ

նժոյգին

Նոյեմբեր 16, 2018
Մըքլէյն

Նկարը՝ Գագիկ Ղապանչեանի. Շարժուողը, իդաներկ, 140x200սմ. 2019

ՍԵԻԱՆ ՏԷՅԻՐՄԵՆՃԵԱՆ

ՔԱՆԻ ՄԸ ՆԱՄԱԿ ՉԱԲԷՆ ՊԻՊԵՌԵԱՆԷՆ

ՍՏԱՄՊՈՒԼԱՀԱՅ արձակագիր Չաւէն Պիպեռեանի (1921-1984) հետեւեալ նամակները առիթ են տարբեր դիտանկիւնէ մը նայելու գրական կապերու, գրողներու յարաբերութիւններու բնոյթին:

Իրանահայ բանաստեղծ ու նկարիչ Դեւ, Պոլիս այցելութեան շրջանին, յայտնի է որ կարճ տեսակցութիւն մը ունեցած է Պիպեռեանի հետ, որու ուղղեալ նամակին մէջ վերջինիս պատասխանէն կը տեղեկանանք, որ ան «գեղեցիկ տողեր» ալ գրած է *Լկրտածը*ի մասին: Դժբախտաբար, խնդրոյ առարկայ նամակը պահպանուած չէ Պիպեռեանի թողօնին մէջ, որպէսզի կարենայինք կարողալ զանոնք եւ հասկնայինք, թէ յիշեալ տողերը գրական վերլուծում մը կը պարունակէին, թէ առ ի քաղաքավարութիւն ըստուած խօսքեր էին պարզապէս, զորս «անկեղծ շնորհակալութեամբ» մը փոխադարձած է վէպին հեղինակը: Դեւ կարծես մամուլով ալ արտայայտուած չէ վէպին մասին. *Նոր Էջ*ի մէջ էջ մըն ալ չէ տրամադրուած ստանպուլահայ արձակագրին:

Աւելի հետաքրքրական մեկնութիւններու առիթ կրնայ տալ Երեւան՝ Ստեփան Կուրտիկեանին ուղղեալ նամակներուն պարունակութիւնը: Սովետական Հայաստանի գրողներու միութեան *Սովետական գրականութիւն* գրական-գեղարվեստական եւ տեսական-քննադատական ամսագրի գլխաւոր խմբագիր Ստեփան Կուրտիկեան յայտնապէս տպաւորուած է Պիպեռեանով. ստանպուլահայ, ինչպէս նաեւ սփիւռքահայ գրականութեան վերաբերող իր յօդուածներուն մէջ յատկապէս կ'անդրադառնայ անոր: Յիշեալ յօդուածներուն մէջ, Կուրտիկեան թեւեւ հատուածներ կը մէջբերէ *Ճովը* ժողովածոյէն, սակայն կը բաւարարուի ընդհանուր քանի մը խօսք միայն լարտելով Պիպեռեանի վէպերուն մասին: Յայտնի է, որ ան կարդացած չէր *Լկրտածը* ու *Անկուտի սիրահարները*, որոնցմէ թերեւոր տեղեկացած էր մամուլէն միայն եւ այս պատճառով ալ յամառօրէն կը պահանջէր, որ հեղինակը թղթատարով անմիջապէս ուղարկէ գիրքերը: Բաւական մը թերթեցինք *Սովետական գրականութիւն* հանդէսը, սակայն յիշեալ գիրքերուն հասած ըլլալուն վերաբերող որեւէ հետքի չհանդիպեցանք հոն: Կուրտիկեանի հետաքրքրութեան կայծը ինչո՞ւ արդեօք շօշափելի արդիւնքներու չէ յանգած, ինչո՞ւ արդեօք ձախակողմեան հայեացքներու տէր, նոյնիսկ Սովետական Հայաստանի համակիր Պիպեռեանի վէպերը չեն տպուած *Սովետական Հայաստան*ի

մեջ կամ պատմութունները ինչո՞ւ չեն արտատպուած Հայաստանի գրական մամուլին մեջ. ահա՛ նիւթ մը, որուն մասին կ'արժէ մտածել:

Պոլիս, 20 մարտ, 1960¹

Սիրելի գրչեղբայր Դեւ,

Ատենին ստացած եմ ձեր 10 փետր. թուակիրը, ինչպէս եւ Նոր Էջ² մը փոր ուղարկած Էիթ մեր երիտասարդ բարեկամներէն Արա Կիւլէրին³ համար: Հատորը յանձնած եմ իրեն: Եթէ պատասխանս ուշացուցի ձեր նամակին, պատճառը այն է որ հասցէի փոփոխութիւն պիտի ունենայի⁴: Կը յուսամ որ ներողամիտ կը գրտնըւիք այս ակամայ թերացումիս համար, եւ թէ կը բարեհաճիք ընդունիլ անկեղծ շնորհակալութիւնս ձեր գեղեցիկ տողերուն համար՝ վէպիս մասին⁵:

Յառաջիկային, եթէ վերստին այցելէք Պոլիս⁶, անշուշտ հնարաւորութիւնը կ'ունենանք ակելի երկարօրէն տեսակցելու: Մինչ այդ, ձեպի կը մաղթեմ բեղուն գործունէութիւն:

Բարեկամարար Ձերդ՝

Չ. Պիպեռեան

* * *

Իսթանպուլ, 20 սեպտեմբեր 1968⁷

Սիրելի Պ. Ս. Կուրտիկեան⁸,

Երուանդ Կոպէլեանէն⁹ տեղեկացայ որ իմ հրատարակուած գործերէս միմիայն Ծովը¹⁰ (պատմութիւններ) ունիք, եւ թէ կը փափաքիք ունենայ նաեւ Լկրտա-

¹ ԳԱԹ (Եղիշէ Չարենցի Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան), Դեւի թողոն, թիւ 497:

² Իրանահայ երիտասարդ գրողներու *Նոր Էջ* գրական հանդէսը 1935-1978 թուականներուն, անկաշուն պարբերականութեամբ, տարին անգամ մը կը հրատարակուէր Թեհրան, հիւրընկալելով նաեւ սփիւռքահայ ու օտար գրողներու հեղինակային ու թարգմանական գործերը:

³ Ստանպուլահայ հռչակաւոր յուսանկարիչ (1928-2018), որ պատմութիւններով ու թատերական գործերով աշխատակցած է Միխիթարեան սանուց միութեան *Սան* հանդէսին: Պատմութիւնները հրատարակուած են առանձին հատորով մը՝ 1995ին, *Բարեկունէն վերջ պիտի ապրինք* խորագրով, «Արաս» հրատարակչատունէն:

⁴ Պիպեռեան նամակը ուղղած է Բանկայթը, Էշրեֆ Էֆենտի փողոց, «Սեմա» շէնք, թիւ 228/6 հասցէէն: Ան մինչ այդ կը բնակէր Շիշլի, Բիւլիք Պահիշէ փողոց, «Լինտա» շէնք, թիւ 14/13:

⁵ Պիպեռեան կ'ակնարկէ *Լկրտածը* վէպին, որ հրատարակուած էր 1959ին:

⁶ Իրանահայ բանաստեղծ ու նկարիչ Դեւ (Մարգար Դարաբէկեան, Թեհրան, 1901-1976, Թեհրան), Անգլիայէն Իրան վերադարձին, Եւրոպայի արուեստի կեդրոններու կարգին հոկտեմբեր 1958ին կ'այցելէ նաեւ Պոլիս, ուր ծանօթութիւններ կը հաստատէ, շփումներ կ'ունենայ պոլսահայ գրողներու ու արուեստագէտներու հետ:

⁷ ԳԱԹ, Ստեփան Կուրտիկեանի թողոն, թիւ 423:

⁸ Կուրտիկեան (Պուրսա, 1908-1986, Երեւան) այդ շրջանին կը խմբագրէր *Սովետական գրականութիւն* հանդէսը:

⁹ Ստանպուլահայ արձակագիր, բանաստեղծ, թարգմանիչ (1923-2010):

¹⁰ Հրատարակուած էր 1961ին, Պոլիս:

ծը եւ Անկուտի սիրահարներ¹¹ վէպերու: Ինչ որ պարմանք պատճառեց ինծի, նկատելով որ ես, ատենին, հաստորով լոյս տեսած բոլոր գործերս դրկած եմ, ինչպէս Սփիւռքի այլ թերթերու եւ մատենաստարաններու, նաեւ ձեպի (բացի Լկրտածրին թրթրէն հրատարակութենէն¹²): Կը խորհէի որ ստացած կ'ըլլաք պանոնք¹³:

Այժմ կրկին ձեր հասցէին կ'ուղարկեմ յիշեալ երկու վէպերս: Եւ որպէսպիսի այս անգամ վստահ ըլլամ թէ ստացած էք, կը խնդրեմ որ հաճիք երկտողով մը ինծի իմացնել թէ ձեր ձեռքը հասանձ են գիրքերը թէ ոչ: Եթէ ոչ, դարձեալ կ'ուղարկեմ մէյմէկ հատոր:

Ասկէ վատ, եթէ ունիք որեւէ փափաք զոր կարենամ գոհացնել գրական գետնի վրայ, հաճոյքով կ'ընեմ իմ կարելին:

Սիրով՝

Չ. Պիպեռեան

* * *

Սիրելի Ս. Կուրտիկեան,

Շնորհակալութեամբ ստացայ ձեր շնորհաւորութիւնը նոր տարիի առթիւ, զորս կը փոխադարձեմ սրտանց:

Ինծի անակնկալ եւ ցաւ պատճառեց այն իրողութիւնը՝ թէ չէք ստացած իմ երկու վէպերս. Լկրտածը եւ Անկուտի սիրահարները:

Արդարեւ, իմանալէ յետոյ թէ ձեր ձեռքը չեն հասած այդ հատորները զորս ուղարկած էի ձեպի իրենց հրատարակութեան թուականին, եւ այս անգամ աւելի ապահով ըլլալու նկատումով, թէ ես այստեղէն փոստին յանձնած էի մէյմէկ օրինակ, թէ Փարիզ՝ Եղուարդ Աղամեանէն¹⁴ խնդրած էի որ իր կողմէ այդ գիրքերէս ուղարկէ ձեր հասցէին, եւ թէ Երուանդ Կոպէլեանին միջոցաւ երրորդ օրինակ մը ճամբայ հանած էի: Իսկապէս պարմանալի է որ այս երեք զոյգ հատորէն ոչ մէկ զոյգը հասած ըլլայ ձեպի:

Ես դարձեալ կը գրեմ Աղամեանին, հարցնելու համար թէ բանն ինչո՞ւնն է: Մինչ այդ, եթէ դուք կը յղանաք յարմարագոյն միջոց մը որպէսպիսի 20րդ դարու վերջալոյսին երկու փոքրիկ հատորներ կարենան ապահով կերպով ճամբորդել եր-

¹¹ Հրատարակուած էր 1962ին, Պոլիս:

¹² Հրատարակուած էր 1966ին, Պոլիս, *Yalnızlar* (Միակներ) խորագրով, հեղինակային թարգմանութեամբ:

¹³ Ստեփան Կուրտիկեան, «Պոլսահայ գրականութեան երէկն ու այսօրը» (Սովետական գրականութիւն, յունուար 1964, թիւ 1, էջ 115-130) յօդուածին մէջ, ի շարս այլ հեղինակներու, հանգամանօրէն կը խօսի նաեւ Պիպեռեանի գրականութեան մասին, յատկապէս կանգ առնելով *Ծովը* ժողովածոյին վրայ: Կուրտիկեան Պիպեռեանի անձին ու ստեղծագործութիւններուն կ'անդրադառնայ նաեւ «Արտասահմանի հայ գրականութեան գոյատեւման ու զարգացման համար» խորագրով յօդուածին մէջ (Սովետական գրականութիւն, ապրիլ 1967, թիւ 4, էջ 113-125):

¹⁴ Ծնած է Պոլիս, 1925ին: Արձակ ու չափածոյ գրութիւններով աշխատակցած է պոլսահայ ու ֆրանսահայ մամուլին: 1950ին հաստատուած է Փարիզ, ուր անդամ եղած է Ֆրանսահայ գրողներու ընկերակցութեան: 1975ին բնակութիւն հաստատած է Երեւան, ուր ալ մեռած է 1991ին:

կու դրացի երկիրներու միջեւ, երախտապարտ կը լինեն: Հակառակ պարագային, կ'երեւի հարկ պիտի ըլլայ որ ես անձամբ գամ ձեպի այցելել¹⁵ ու իմ ձեռքով յանձնեմ գիրքերը:

Ներողութիւն կը խնդրեմ այս ականայ թերացումին համար, ու շնորհակալութիւն կը յայտնեմ ձեր շահագրգռութեան համար:

Ջերմօրէն՝

Չ. Պիպեռեան

Իսթանպուլ

4 Փետրուար 1969

✱

¹⁵ Պիպեռեան երբեք այցելած չէ Սովետական Հայաստան:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՆՍԵԱՆ

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆԵՆ ՆԱՄԱԿԻ ՄԸ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԲՆԱԳԻՐԸ

ԲԱՆԱՍՏԵՂՑ Լեւոն Էսաճանեան (1885-1935) 1900ական թուականներուն հրապարակ իջած եւ արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան մէջ տեղ չգրտած անուններու փաղանգին մաս կը կազմէ: Անոր մահուան առիթով, գրադատ Մկրտիչ Պարսամեան կը գրէր.

Էսաճանեան մէկն էր անոնցմէ, որոնք ընդունակ էին արուեստի խենթութեան համար գոհելու ամէն բան, բացի իրենց անհատականութենէն, բարձրէն դիտել իրենց շրջապատի փոքրագուծութիւնները, եւ ապրիլ նկարագրի իրենց անկախութիւնը: Այս գիծն արդէն կը բաւէ, կը խորհիմք, արժանի դառնալու համար գրական պատմութեան մէջ արդար յիշատակութեան մը¹:

Սակայն, կը պարզուի, որ նման ոչ-գրական ընդունակութիւն մը բաւարար չէ յիշողութիւն ստեղծելու: 1972ին, երաժիշտ Վրոյր Մազմանեան դիտել կու տար իր յուշագրութեան մէջ. «Ահա դեմք մը՝ որ ոչինչ կը խօսի Սփիւռքի մէջ հասակ նետած սերունդներուն: Անոր պէս խոնարհ գրիչներուն յիշատակը ի սպառ կորսըւեցաւ մեր հայկական ողբերգութեան իրադարձութիւններուն թոհուբոհին մէջ»²:

Դանիել Վարուժանէն Լ. Էսաճանեանին ուղղուած նամակի մը բնագրին վերայտնութիւնը այս մոռցուած անունը պահ մը վերյիշելու, ինչպէս նաեւ կարգ մը անհրաժեշտ ճշդումներ ընելու առիթը կը հանդիսանայ:

Ըստ Թեոդիկի 1910ին հրատարակած ինքնակենսագրութեան, Էսաճանեան ծնած էր Ատայիա, Շապին Գարահիսարի Թամգարա գիւղէն սերած ծնողներէ³:

¹ Ա. Արագեան [Մկրտիչ Պարսամեան], «Լեւոն Էսաճանեան», *Կեանք եւ Արուեստ*, մարտ 1936, էջ 85:

² Վրոյր Մազմանեան, «Տարօրինակ բանաստեղծը՝ Լեւոն Էսաճանեան», *Նայիրի*, 2 յուլիս 1972, էջ 4 (յետմահու վերատպումը տե՛ս նոյն, *Յուշեր եւ վկայութիւններ*, Պէյրութ, տպ. Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1991, էջ 238-247):

³ «... [Թ]աքուն մռայլութիւններ օղակ առ օղակ կը ջրվիժուին տեսողութեանս առջեւ դէպի Պոլիս, ուր կը մնամ, եւ հոնկից դէպի Ատայիա (Միջերկրականի համանուն ծոցին վրայ կանգնուած պատմական բերդաբաղաբ) ուր ծնած եմ, թուականը մօրս հարցնելու է, մինչ մեր բոլոր զարմերը սերած

Թուականը կը տարուբերի 1883ի⁴ եւ 1885ի միջեւ⁵, որ աւելի հաւանական կը թըլի:

Փոքր տարիքին, կորսնցուցած է հայրը, որ սպաննուած էր թուրքերու կողմէ, եւ անցած՝ Պոլիս, մօր հետ: Յոն մտած է Ետի-Գուլէի ազգային որբանոցը, ուրկէ շրջանաւարտ եղած է 1900ին, իսկ յաջորդ տարի սկսած է աշխատակցիլ *Մանչումէ Էֆթեարին*, «ուր ստորագրած են օրուան հետ ապրող յօդուածներ»⁶: Այս փաստերը կը հերքեն Ս. Սարիատի այն տեղեկութիւնը, թէ «Էսաճանեան–իր ինքնութեան թուղթին համաձայն–1890ին ծնած էր գաւառի մէկ անկիւնը, Շապին-Գարահիսար, համեստ ընտանիքի մը գաւակ»⁷, որ յարատեւած է մինչեւ մեր օրերը ու նուիրագործուած՝ Յայկական Յանրագիտարանին կողմէ⁸:

են Թամզարայիէն, վարդագոյն դրախտավայրը Շապին Գարահիսարին» («Ինքնակենսագրութիւն», տնն Թեոդիկ, *Ամէնուն տարեգրքը*, չորրորդ տարի, Կ. Պոլիս, տպ. Վ. եւ Յ. Տէր Ներսեսեան, 1910 [Բ. հրատ., Յայէպ, «Կիլիկիա» հրատարակչատուն, 2007], էջ 155): Յմնտ. «Մահ Լեւոն Էսաճանեանի», *Արամապ*, 1 յունուար 1936, էջ 1. Արագեան, «Լեւոն Էսաճանեան», էջ 82. «Լեւոն Էսաճանեան», տնն Կարօ Գեորգեան, *Ամէնուն տարեգիրքը*, Է. տարի, Պէյրուք, Յայ Կաթողիկէ Տպարան, 1960, էջ 139: Թամզարայի մասին խօսելով, Էսաճանեան աւելցուցած է, թէ «զիս ամէն դէպք տեղացի կը ճանչնայ» («Ինքնակենսագրութիւն», էջ 155): Մագմանեան իբրեւ ծննդավայր յիշած է Թամզարան (Մագմանեան, «Տարօրինակ բանաստեղծը», էջ 4), իսկ Ա. Տէր Յակոբեան եւ Արփիար Տէր Մարգարեան՝ Շապին Գարահիսարը (Արմենակ Տէր Յակոբեան, «Լեւոն Էսաճանեան (1883-1935)», *Արամապ*, 12 յունուար 1936, էջ 1. Ս. Ս. «Լեւոն Էսաճանեան», *Ընդարձակ տարեգիրք Ազգային հիւանդանոցի*, նոր շրջան, ԺԳ. տարի, Իսթանպուլ, տպագրութիւն Յ. Տիլպերեան, 1937, էջ 414):

⁴ Տէր Յակոբեան յիշած է 1883 իր մահագրութեան խորագրին մէջ («Լեւոն Էսաճանեան», էջ 1): Յմնտ. Դանիէլ Վարուժան, *Նամակահի*, Երեւան, «Յայաստան» հրատարակչութիւն, 1965, էջ 357: Կ'ենթադրենք, որ 1874 թուականը (Բախտիար Յովակիմեան, *Յայոց ծածկանունների բառարան*, Երեւան, Երեւանի պետական համալսարանի հրատարակչութիւն, 2005, էջ 605) տպագրական սխալ է՝ 1884ի փոխարէն:

⁵ Թուականը յիշուած է Սմբատ Դաւթեանի հրատարակած կարճ կենսագրականին մէջ (*Ճաշակ նոր գրականութեան. գրական ամէն տեղէ նմոյշներ*, [Բ. հատոր], հաւաքեց Ս. Դ., 57րդ հրատարակչութիւն Դաւթեան գործակալութեան, Կ. Պոլիս, տպ. Գ. Պաղտատլեան, 1910, էջ 331) եւ մահուան առիթով լոյս տեսած լուսանկարին տակ (տնն «Նմոյշներ Լեւոն Էսաճանեանի քերթուածներէն», *Կենսք եւ արուեստ*, մարտ 1936, էջ 86): Յմնտ. H. Thorossian, *Histoire de la littérature arménienne*, Paris, Araxes, 1951, էջ 318. «Լեւոն Էսաճանեան», *Ամէնուն տարեգիրքը*, էջ 139. Գառնիկ Ստեփանեան, *Կենսագրական բառարան (հայ մշակոյթի գործիչներ) երեք հատորով*, հատոր Ա., Երեւան, «Յայաստան» հրատարակչութիւն, 1973, էջ 341: Ցիշուած էր նաեւ Նշան Պէշիկթաշլեանի երգիծական պատումին մէջ, որուն գլխաւոր կերպարը Էսաճանեանն էր (Նշան Պէշիկթաշլեան, «Փարաւոն Սեմ-Անտոն», *Յայրենիք ամսագիր*, սեպտեմբեր 1928, էջ 65):

⁶ «Ինքնակենսագրութիւն», էջ 156:

⁷ Ս. Սարիատ, «Բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեան», *Նայիրի*, մայիս 1936, էջ 8: Ծածկանունը թերեւս կը պատկանի յունաբնակ գրադատ Ստեփան Թապագեանին (1873-?), որմէ վկայուած են «Սարիատ» ու «Գ. Սարիատ» ծածկանունները (Յովակիմեան, *Յայոց ծածկանունների բառարան*, էջ 608):

⁸ Տնն «Էսաճանեան, Լեւոն», *Յայկական Սովետական Յանրագիտարան* (այսուհետեւ՝ *ՅՄՅ*), հ. 4, Երեւան, Յայկական Սովետական Յանրագիտարան, 1978, էջ 75. «Էսաճանեան, Լեւոն», *Յայկական Յամառօտ Յանրագիտարան* (այսուհետեւ՝ *ՅՀՅ*), հ. 2, Երեւան, Յայկական Յանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, 1995, էջ 232. «Էսաճանեան, Լեւոն», *Ով ով է. հայեր* (այսուհետեւ՝ *ՈՈԷ*), հ. 1, Երեւան, Յայկական Յանրագիտարանի գլխաւոր խմբագրութիւն, 2005, էջ 410): Թուականը կրկնուած է Դ. Վարուժանի երկերու յիշակատար ժողովածուի անձնանուններու ցանկին մէջ (Դանիէլ Վարուժան, *Երկերի յիշակատար ժողովածու* (այսուհետեւ՝ *ԵԼԺ*), հատոր 3, Երեւան, ՅՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1987, էջ 691):

Աւելի ուշ, Էսաճանեան լայնօրէն աշխատակցած է պոլսահայ մամուլի բազմաթիւ անուններու առանց գաղափարական խտրութեան: Սկզբնական տարիներուն «Եղիա ՏԵՄԻՐՃԻԿԱՇԵԱՆԻ գրականօրէն աշակերտելով»⁹, թաղումին մասնակցած է յուլիս 1908ին եւ այդ առիթով արտասանած թերթուածը 1909ին մաս կազմած է անոր նուիրուած բանաստեղծական երախայրիքին¹⁰: Այս հատորիկը թիրմացաբար ուսումնասիրութիւն համարուած է, հաւանաբար իբրեւ հետեւանք Ս. Սարիատի գրութեան խմբագրական ծանօթութեան մը սխալ ընթերցումին¹¹:

Յունուար 1909ին, Էսաճանեան *Եղիա ՏԵՄԻՐՃԻԿԱՇԵԱՆ* խորագրեալ գրքոյկէն մակագրուած օրինակ մը դրկած է Դանիէլ Վարուժանին, որ իր համալսարանական ուսման վերջին տարեշրջանը կը բոլորէր Կանտի մէջ (Պելճիքա)¹²: Այնուհետեւ, ընդամաջելով մարտ 1909ի դիմումին, որ պահպանուած չէ, Վարուժան դրկած է լուսանկար մը եւ դեռեւս անտիպ «Յաղթողը» բանաստեղծութիւնը: Էսաճանեան ստացումը արձանագրած է 6/19 ապրիլ 1909 թուակիր իր նամակին մէջ, ուր բացատրած է «թրքահայ զարտուղի եւ իսկատիպ բանաստեղծներու» նուիրուած գործ մը հրատարակելու իր ծրագիրը, որ ի վերջոյ իրականացած չէ¹³: Ըստ երեւոյթին, Էսաճանեան տարբերած է «զարտուղի» եւ «իսկատիպ» բանաստեղծներու դասակարգեր, որոնցմէ առաջինին մէջ գետեղած էր «Եղիա ՏԵՄԻՐՃԻԿԱՇԵԱՆ գերահռչակ Չարտուղութիւնը»¹⁴:

⁹ Լեւոն Էսաճանեան, *Գրական դիւցապներգ. Արշակ Չօպանեան*, Աթէնք, տպարան «Նոր օր»ի, 1924, էջ 4: Էսաճանեանի *Փանդիո* հատորի անստորագիր գրախօսականին մէջ, Տիգրան ՉԵՍԿԻՐԵԱՆ անոր գործին անհաւասարակչիւն բնոյթը վերագրած է սպարած միջավայրին եւ պատանեկան տարիքի ներշնչումներուն, որոնք «բնականոն չեն եղած»։ «Նախ որքանոցի խեղդող, տաժանելի մթնոլորտին մէջ աշակերտ, յետոյ Ազգ. Յիւանդանոցի մէջ Եղիակոյնի մը խանդավառող բայց անկչիւն ներշնչումներուն տակ սնած այս երիտասարդը, իր ալ թերեւս ժամանակական հակումներուն իսկ բերումով՝ արտակերտոյն ըլլալու ձգտէր, ինչ որ կ'երեւայ իր թերթուածներուն մէջ, եւ ոչ միայն կ'երեւայ այդ արտակարգութիւնը այլ զայն արտադրող ճիզն այ» («Յայ գրական եւ գեղարուեստական կեանք», *Ուտան*, 1 հոկտեմբեր 1911, էջ 936): Գրախօսականի Տ. ՉԵՍԿԻՐԵԱՆԻ վերագրումը տե՛ս Յակոբ Օշական, *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան*, ութերորդ հատոր, Անթիլիաս, տպ. Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1980, էջ 492:

¹⁰ Լեւոն Էսաճանեան, *Եղիա ՏԵՄԻՐՃԻԿԱՇԵԱՆ*, Ազատ մատենաշար, թիւ 10, հրատարակիչ Վ. եւ Պ. Չարդարեան եղբարք, Կ. Պոլիս, տպագր. Արշակ Կարօեան, 1909, 16 էջ (հրատարակութեան ազդը՝ *Գարուն*, 31 յունուար / 13 փետրուար 1909, էջ 5): Գրքոյկին 1908-1909 թուագրումը (Վարուժան, *Նամականի*, էջ 347) խառնած է անուանաթերթին վրայ հրատարակիչներու անունին տակ գետեղուած տողը՝ «1908 Յունիս 11 (Սահմանադրութիւն-Հայ Ազատագրութիւն)», եւ անոր հետեւած՝ տպագրութեան 1909 թուականը:

¹¹ Հմմտ. «Էսաճանեան, Լեւոն», *ՅՄՅ*, էջ 75. «Էսաճանեան, Լեւոն», *ՀՀՀ*, էջ 232. «Էսաճանեան, Լեւոն», *ՈՌԷ*, էջ 410: Նոյն ծանօթութեան մէջ Էսաճանեանի ուսումնասիրական գործերու (ի շարս այլոց՝ Յ. Մրմնեան, ԹԵՐՈՒԿ, Յ. Ասպետ, Մ. Չերապ, Անդրանիկ, Ա. Չօպանեան, Դանիէլ Վարուժան) եւ բանաստեղծական հատորներու (Այրած քնար մը Բինկեանի մոխիրներուն վրայ, Փանդիո, Պալատին երապը) կողքին յիշուած *Եղիա ՏԵՄԻՐՃԻԿԱՇԵԱՆ* խորագիրը, ըստ երեւոյթին, անանուն յօդուածագիրը մղած է զայն ուսումնասիրութիւն նկատելու:

¹² Ա. Մ. Շարուրեան, *Դանիէլ Վարուժանի կեանքի եւ ստեղծագործութեան տարեգրութիւն*, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1984, էջ 132. ԵԼԺ, էջ 614:

¹³ Առաջին հրատարակութիւնը տե՛ս Վարուժան, *Նամականի*, էջ 282-283:

¹⁴ Լ. Է., «Հայրենասէր մեծանուն բանաստեղծը՝ Եղիա», *Հայրենիքի քնար*, 28 օգոստոս 1908, էջ 70:

Մինչ այդ, 16 ապրիլին, Վարուժան «Յաղթողը» բանաստեղծությունը անոր ընկերացող նամակով մը առաքած էր Տիգրան Սիւրմէեանի (ապագայ Արտաւազդ արք. Սիւրմէեան, 1889-1951) *Սասուն* ամսաթերթին: Նամակն ու բանաստեղծությունը Պոլիս հասած են ամսուն վերջը, ամսաթերթի երկրորդ՝ ապրիլի թիւի տպագրութեան նախօրեակին: Այս պատճառով, նամակը օգտագործուած է Էջաղրական բաց մը գոցելու եւ գետեղուած է Էջատակին¹⁵, իսկ բանաստեղծությունը մնացած է յաջորդ թիւին¹⁶: Տասնամեակ մը ետք, Էսաճանեան վկայած է, առանց մանրամասնություններ տալու իր ակնարկութեան մասին, թէ «*Յաղթողը*, որուն Վարուժան մասնաւոր արժէք կուտար մտերիմ անվերապահ խօսակցութեանց պահուն՝ հիւսիսի [գրականութեան] կենսառոյգ ու լուսակառոյց խունկերով կը վառի»¹⁷: Անձնական յարաբերութեան այս վկայությունը կ'ամրապնդուի այն իրողութեամբ, որ 25 օգոստոս 1913ին, Էսաճանեան ներկայ եղած է Վարուժանի «Նաւասարդեան» բանաստեղծութեան ծնունդին Բերայի սրճարանի մը մէջ՝ Յ. Գ. Սիրունիի հետ¹⁸: «Ինքնատիպ յուշեր ունէր հայ գրչի մեծ վարպետներու կեանքէն: Չօհրապի, Վարուժանի, Սիամանթոյի յուշերուն կը մօտենար ակնածանքով», գրած է Ս. Սարհատ¹⁹:

Էսաճանեան վերոյիշեալ ապրիլ 1909ի նամակին կցած էր *Այրած քնար մը Բինկեանի մոխիրներու տակ* նորատիպ հատորը²⁰: Չայն գնահատող իր պատասխանին մէջ, Վարուժան շեշտած է, որ նպատակ ունեցած էր նամակ գրելու գիրքի ստացումէն առաջ, ինչ որ կը բացառէ, որ նախընթաց նամակագրութիւն գոյութիւն ունեցած ըլլայ: Էսաճանեան պոլսահայ մամուլին մէջ հրատարակուած իր բանաստեղծություններուն մէկ մասը ամփոփած է *Փանդիոն* հատորին մէջ (1911), որուն վերջին էջին մէջ մէջբերուած են վկայություններ, որոնք կը կազմէին «գլխաւոր կորիզը կարգ մը ամբողջական գրություններու, գրական առիթներով արդէն իսկ արտայայտուած»: Յոն երեւցած են Վարուժանի հետեւեալ տողերը.

¹⁵ (Անխորագիր), *Սասուն*, ապրիլ 1909, էջ 54:

¹⁶ Դանիէլ Վարուժան, «Յաղթողը», *Սասուն*, մայիս 1909, էջ 102-103 (հմմտ. նոյն, *Յեղին սիրտը*, Կ. Պոլիս, հրատ. Արծիւ ժող. գրավաճառանոցի, 1909, էջ 189-192): Անհաւանական է, որ Վարուժան *Սասուն*ին ուղարկած ըլլայ բանաստեղծությունը «իմանալով, որ Լեւոն Էսաճանեանի ձեռնարկը չի յաջողում» (Շարուրեան, *Դանիէլ Վարուժանի*, էջ 142), քանի որ Էսաճանեան դեռ չէր գրած իր պատասխան նամակը, ուր հաստատած կամ վերահաստատած է իր մտադրությունը: Վերջինիս մէջ թըլարկուած միւս քերթուածները՝ «Վահագն» եւ «Կարօտի նամակ», արդէն տպուած էին մամուլին մէջ:

¹⁷ Լեւոն Էսաճանեան, *Անահիտերը. Դանիէլ Վարուժան (կեանքը եւ գործը)*, Պոլիս, տպարան Մ. Սանճագճեան, 1919, էջ 44:

¹⁸ Յ. Գ. Սիրունի, «Տասնամեակ մը», *Նաւասարդ*, Ա. պրակ, 1923, էջ 3:

¹⁹ Սարհատ, «Բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեան», էջ 8:

²⁰ Լեւոն Էսաճանեան, *Այրած քնար մը Բինկեանի մոխիրներուն վրայ*, Կ. Պոլիս, հրատարակիչ Յ. Գլըճեան գրատուն, 1909: Գիրքի նախատիպարին եւ տուն տուող դէպքերուն մասին, տէն Տիգրան Սիւրմէեան, «Արիւսիքի դիւցազնուհին», *Հայրենիքի քնար*, 18 հոկտեմբեր 1908, էջ 206-209. Լեւոն Էսաճանեան, «Բինկեանի հրակետողին մէջ (Նագենի Ալանեան)», *Արեւելք*, 17/30 մարտ 1909, էջ 1:

Չեր տաղանդը ինձի շատ մտերիմ կը թուի. չգիտեմ ինչո՞ւ համար.— երկու եղբայրներ՝ որ իրարու չեն նմանիր, բայց եղբայրներ են վերջապես.— Ահա առընչութիւնը՝ զոր մեր մէջ կը գտնեմ: Պոլսոյ նոր գրողներուն մէջ հազիւ 3-4 հոգի կայ՝ որոնց բանաստեղծութեան վրայ խոր հաւատք ունենամ: Դուք մեկն էք անոնցմէ, որուն ճակտին վրայ արեւը իր մէկ ճառագայթով «գեղեցկութեան բուրմ» գրած է²¹:

Մեծ Եղեռնի մանգաղը արեւմտահայ մտաւորականութեան ծաղիկը պիտի հնձեր եւ արեւմտահայութեան մնացորդացի կեանքը անդառնալիօրէն փոխեր: Վարուժան նահատակուած է, իսկ Էսաճանեան՝ Անգարա աքսորուած:

Անգարայի կառավարական վիթխարի շէնքը – ուր զացինք բնութեան ենթարկուելու – բաւական եղած էր սքօղելու հայկական մշակոյթի եւ գործունէութեան ամէն տեսիլ, երբ մանաւանդ երեկոյեան մութին, արդէն ինկած էինք տեղւոյն բանտը, անկէց ալ Եօզկատ փոխադրուելու, զոր թուրք կառավարութիւնը ընդի. պատերազմին բերումով պաշտօնական եւ պետական աքսորավայր ընտրած էր Չորում քաղաքին հետ²²:

Ըստ Մազմանեանի, Էսաճանեան մնացած է Եօզկատ թրքերէնի հմտութեան շնորհիւ, եւ «թուրք ազդեցիկ այդ *Էշրաֆ*ը զինքը կ'ազատէ սպանդէ ու պատերազմի տարիներուն Էսաճանեանը կը պահեն հոն որպէս իրենց *արպուալներ*ը գրող եւ նմանապէս իրենց խնջոյքներուն պատուական *շարքի* երգող...»²³: Սակայն, Թեոդիկ նշած էր զայն որպէս «Եօզկատ, ապա Սինոպ բերդարգել»²⁴, իսկ Արմենակ Տէր Յակոբեան գրած է. «1915ին դատարանի վճռով հետիոտն մինչեւ Սինոպ քալեց իբրեւ բերդարգելութեան դատապարտուած, միան ու ոսկորը տօթահար, ոտքերը ճեղքուած, վրան քրքլեակներով, ստոյիկեանի մը նման պահելով իր աղուոր գլուխը եւ պնդումն աչքերը»²⁵:

²¹ Լեւոն Էսաճանեան, *Փանդիոն*, Կ. Պոլիս, տպագր. Մ. Տէր Սահակեան, 1911, էջ [127]: Այս գիրքին առիթով, Յակոբ Օշական ընդհանուր անդրադարձ մը գրած է Էսաճանեանի մասին իրեն բնորոշ ջախջախիչ ոճով (Յակոբ Բիւֆեճեան, «Մեր բանաստեղծները. Լեւոն Էսաճանեան», *Ազատամարտ շարաթարթերը*, 24 յուլիս / 6 օգոստոս 1911, էջ 856-859. վերատպումը տե՛ս Յակոբ Օշական, *Գիրքերու քովն ի վեր*, Պէյրութ, Յամազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 2011, էջ 23-30): Օշականի քննադատութեան անդրադառնալով, Էսաճանեան ըսած է, թէ «Բիւֆեճեան իր քննադատութիւններուն մէջ պիտի յաջողի ապագային միայն, մինչ իր վիպագրականներուն մէջ այժմէն կու տայ յաջողութեան երաշխիքներ» (Լեւոն Էսաճանեան, «Ճէլալէտտին Ռումիի փիղը», *Յայ գրականութիւն*, 1/14 հոկտեմբեր 1913, էջ 14): Երեք տասնամեակ ետք, յետադարձ հայեացքով քննելով Չեօկիւրեանի վերոյիշեալ գրախօսականը, Օշական ակնարկած է «Լեւոն Էսաճանեան անունով փախուկի մը տաղաչափական ձաբռութիւններ»ուն (Օշական, *Յամապատկեր*, էջ 492):

²² Լեւոն Էսաճանեան, «Սիպիլ. մեծ հայուհին եւ իր դերը», *Նայիրի*, յունիս 1936, էջ 41:

²³ Մազմանեան, «Տարօրինակ բանաստեղծը», էջ 4:

²⁴ «Ապրիլ Տասնըմէկ 1915», տե՛ս Թեոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, Ժ.-ԺԴ. տարի, Կ. Պոլիս, տպ. Կ. Բէշիշեան, 1916-1920 (Բ. հրատ., Յալէպ, «Կիլիկիա» հրատարակչատուն, 2009), էջ 115:

²⁵ Արմենակ Տէր Յակոբեան, «Լեւոն Էսաճանեան (1883-1935)», *Արամապղ*, 14 յունուար 1936, էջ 1:

1918ին, Չինադադարեն ետք, Էսաճանեան Պոլիս վերադարձած Է: Յաջորդ տարի հրատարակած Է Վարուժանին նուիրուած փոքրածաւալ մենագրութիւն մը, որ առաջինը եղած Է: Մկրտիչ Պարսամեանի կողմէ խիստ քննադատութեան ենթարկուած Է իբրեւ «գաղափարներու տարտամ ու շփոթ ամբողջութիւն մը», որ «գոյութեան իրաւունք չունի, որովհետեւ հոն չէ՛ ուսումնասիրուած իր արժանիքի ու տաղանդի բովանդակութեանն ու խորութեանը մէջ Յայ Բանաստեղծը, որուն արուեստը մեր լճացած գրականութեան մէջ ոչ թէ «*համեստ*», ինչպէս կը սիրէք որակել, այլ ամենէն *փառաւոր* յաղթանակը տարաւ»²⁶:

Գրքոյկին մէջ, Էսաճանեան Վարուժանի մէկ նամակէն հետեւեալ մէջբերումը ըրած էր, աւելցնելով, թէ ան «գաւառէն գրած իր մէկ նամակով կը յայտնէր ինծի իր դաւանանքը զմայլելիօրէն».

Գեղեցիկը դպրոց չունի, գեղեցկութիւնը բազմանկիւն հատուածակողմ մըն Է, մեծ արուեստագետին հոգին վերէն ուղղահայեաց նայող արեւու պէս այդ բիւրեղէ հատուածակողմին ամեն անկիւններէն շողեր կ'արծալէ: Եթէ գեղեցիկը արտայայտելու տարբեր ձեւերուն մէջ կը կայանան գեղարուեստական դպրոցները, ես կը կարծեմ թէ բնութեան եւ հոգւոյն գեղեցկութիւնները մէկ կերպով ճշգրտօրէն կ'արտայայտուին, – զանոնք նկարել ինչպէս որ են: Իրապաշտ գուցէ կարծեն գիս. կ'ընդունիմ. բայց իրապաշտութիւնը դպրոց մը դաւանողները կը սխալին, իրապաշտութիւնը գեղեցկութեան հասնելու ամենէն ուղիղ գիծն Է: Իրապաշտութեան մէջ պէտք Է փնտռել բոլոր միւս դպրոցները, որոնք իր ստորաբաժանումներն են լոկ. բնութիւնը իր խորհրդաւորութիւնները ունի, իր անսանձ մրրիկներն ունի, կամ իր միջօրէի արեւուն միակտուր խաղաղութիւնը. ասոնք փոխն ի փոխ նկարելով ինչպէս որ են, ինչպէս որ մեր հոգիին վրայ կը ցոլան, մենք փոխն ի փոխ կ'ըլլանք խորհրդապաշտ, *րոմանտիք*, դասական, հետեւաբար գեղեցկութիւնը անթերի արտադրելու համար ես պիտի սիրէի տալ այս բոլորը միանգամայն, բնութիւնը ինչ որ Է եւ ինչպէս որ Է, մէկ քերթուածի, մէկ տունի, նոյնիսկ մէկ տողի մէջ մերթ ըլլալով, միեւնոյն անգամ դասական եւ խորհրդապաշտ, ռոմանտիկ եւ գաղափարապաշտ: Ահա թէ ինչո՞ւ համար իրապաշտութիւնն յատուկ դպրոց մը ընդունիլը ծիծաղելի կը թուի ինծի²⁷:

Քեմալական շարժման հետեւանքով, Էսաճանեան շատերու նման Պոլիսը լքած եւ 1922ին հաստատուած Է Յունաստան: Սփիւռքահայ բազմաթիւ պարբերականներու աշխատակցած Է մինչեւ կեանքին վերջը²⁸: Շարունակած Է ուսուց-

²⁶ Մկրտիչ Պարսամեան, «Դանիէլ Վարուժան. (Կեանքը եւ գործը), գրեց՝ Լեւոն Էսաճանեան, 1919», *Շանթ*, 7 յունիս 1919, էջ 373, 375:

²⁷ Էսաճանեան, *Անասիները. Դանիէլ Վարուժան*, էջ 33-34:

²⁸ 20 օգոստոս 1935ին, մահէն չորս ամիս առաջ, հետեւելով *Նոր Օրի* արտօսատէր Գաբրիէլ Լազեանի թելադրանքին, Էսաճանեան իր աշխատակցութիւնը առաջարկած Է Սիմոն Վրացեանին, որ այդ ժամանակ Փարիզի մէջ կը հրատարակէր մշակոյթի եւ պատմութեան *Վէմ* երկամսեայ հանդէսը.

չութեամբ զբաղիլ իբրեւ «իտեալիստ մը որ դրական ու իրական կեանքին հետ կապ ու հաշիւ չէ ունեցած, ու այդ իսկ պատճառով նիւթական թշուառ ու դժբախտ պարագաներու մէջ մեռած է»²⁹, 29 կամ 30 դեկտեմբեր 1935ին³⁰: Թաղւած է Գոթինիոյ գերեզմանատան մէջ: Աթենքի *Նոր Օրը* գրած է, ի միջի այլոց.

Բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեան լքուած եւ անպաշտպան կեանք ապրեցաւ Յունաստանի մէջ, 1924էն սկսեալ: Ըլլան ազգային իշխանութիւնները, ըլլան միութիւնները եւ ժողովուրդը չգնահատեցին անոր գրական արժանիքը եւ յարգանքի պակաս ունեցան գրչի մարդուն հանդէպ: Էսաճանեանի մահը սրտի կաթուածի հետեւեան է, բայց անոր առողջ կազմին մէջ այդ ախտին ճարակ գտնելու պատճառը պէտք է փնտռել անոր թշուառութեան եւ ապրուստի անվերջ հոգերուն մէջ: 12 տարի Էսաճանեան կիսաքաղց ապրեցաւ: Դառն ճշմարտութիւններու հրապարակումով, յիշատակը ստուերոտել չենք ուզեր: Բայց աթենահայութիւնը պէտք է գիտնայ թէ պատասխանատուութեան բաժին մ'ունի բանաստեղծի վաղահաս մահուան մէջ³¹:

Շաւարշ Միսաքեան, որ Էսաճանեանը ճանչցած էր *Ապատամարտի* գրական յաւելուածի ժամանակէն (1910) եւ ապա հանդիպած՝ Աթենքի մէջ, վկայած է.

Վերջին արտագաղթէն ի վեր Յունաստան ինկած ըլլալով, ինչ կը գրէր ու կը տպէր, ամենէն շատ՝ *Նոր Օրի* մէջ, թէեւ յաճախ կը նետուէր ցանկա-

«Պատրաստած եմ շահեկան եւ որակեալ ուսումնասիրութիւններ «ՎԷՄ»ի համար:

Եթէ ամսական 500 (հինգ հարիւր) ֆրանք յատկացոււ կատարէք, կանոնաւորաբար կ'ուղարկեմ որակեալ եւ շահեկան ուսումնասիրութիւնները» (Յամազգայինի գրական արխիւ, Սիմոն Վրացեանի գրական թողոյն, հաւաքածոյ 3, ցուցակ 1, թ. 153):

Դժբախտաբար, նամակը ոչ մէկ մանրամասնութիւն տուած է այդ ուսումնասիրութիւններուն մասին, որոնցմէ մէկը եղած ըլլալու է Միսիլի մասին յիշեալ գրութիւնը, որ յետմահու լոյս տեսած է Աթենքի *Նայիրի* ամսաթերթի յաջորդական վեց թիւերու մէջ, յունիս-նոյեմբեր 1936ին:

ՎԷՄի տարեկան բաժանորդագրութիւնը Յունաստանի համար 50 ֆրանք էր, ուստի Էսաճանեանի ամսական պահանջը համապատասխան էր տարեկան 10 բաժանորդագիներու: Այս չափազանցընթացած պահանջը թերեւս պատճառ դարձած ըլլայ, որ Ս. Վրացեան, որ վստահաբար ծանօթ չէր Էսաճանեանի դժխեմ վիճակին, նամակի յուսանցքին իր վերաբերումը մակագրած ըլլայ «Ախմախ» բառով:

²⁹ Ա. Ս. Ս., «Լեւոն Էսաճանեան», էջ 414:

³⁰ 29 դեկտեմբերը կու գայ Աթենքի *Արամայր* եւ *Նոր Օր* օրաթերթերէն (տե՛ս «Մահ Լեւոն Էսաճանեանի», էջ 1. «Բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեան մեռած», *Ազդակ*, 11 յունուար 1936, էջ 2, ուր վերաբարտադրուած են *Նոր Օրի* տեղեկութիւնները): Սելանիկի *Յորիպոնը* գրած է 30 դեկտեմբեր («Բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեանի մահը», *Յորիպոնը*, 1 յունուար 1936, էջ 3): Ս. Սարիատի յիշած այս վերջին թուականը (Սարիատ, «Բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեան», էջ 8) մտած է Յայկական Յանրագիտարանին մէջ («Էսաճանեան, Լեւոն», *ՅՍՅ*, էջ 75. «Էսաճանեան, Լեւոն», *ՅՅՅ*, էջ 232. «Էսաճանեան, Լեւոն», *ՈՈԷ*, էջ 410. հմմտ. Յովակիմեան, *Յայոց ծածկանունների*, էջ 605): *Նոր Օր* 31 դեկտեմբերին գրած էր, թէ «Լեւոն Էսաճանեան այսօր առտուան ժամը 9ին յանկարծամահ եղաւ Քոթինիոյ մէջ» (արտատպումը տե՛ս «Բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեան յանկարծամահ», *Ապագայ*, 7 յունուար 1936, էջ 3): Կարօ Գեորգեան թաղումը թուագրած է 31 դեկտեմբեր («Լեւոն Էսաճանեան», *Ամենուն տարեգիրքը*, էջ 140):

³¹ Մէջբերումը տե՛ս «Բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեան մեռած», էջ 2:

պատե ցանկապատ, միշտ իբրեւ հետեւանք իր բնաւորութեան եւ անտանելի կացութեան մը:

Գո՛րծը,- վարժապետ, ցմրուր քամած սեւ թշուառութեան մը լեղին: 1932ին, արդէն յիսուննոց, աւերակ մը դարձած էր Աթենքի մէջ, պնակ մը տաք ապուրի կարօտէն:

*Նոր Օր*էն կ'իմանամ թէ այս տարի պաշտօն չէ գտեր: «Պատահած է որ անօթի մնացած է քանի մը օր եւ Գոքինիայէն մինչեւ Աթենք ոտքով ճամբորդած» (կէս ժամ ինքնաշարժով):

Եւ սակայն կը շարունակէր գրել: Վերջին գրութիւնը նուիրուած էր Ռ. Որբերեանին: Անշուշտ ձեռագիրներու կոյտ մը ձգած է իր ետին, որոնց տէր պէտք է կանգնի:

Դեռ քանինե՛ր այսպէս...³²:

Արդարեւ, *Նոր Օր* սիւնակ մը բացած է՝ Էսաճանեանի *Պարթենոն* բանաստեղծական հատորի յետմահու հրատարակութեան ի խնդիր³³: Այնուհետեւ ըստեղծուած է յանձնախումբ մը այդ նպատակով³⁴, սակայն անտիպ մնացած է³⁵:

Էսաճանեանէն անտիպ բանաստեղծութիւններ եւ յօդուածներ լոյս տեսած են մամուլին մէջ յաջորդ երեք տասնամեակներուն, բայց մեզի ծանօթ չէ անոր արխիւին, ներառեալ՝ Վարուժանի նամակին ճակատագիրը: Սակայն, բարեբախտաբար, Յ. Ճ. Սիրունի նամակը ընդօրինակած էր, յայտնի չէ թէ ինչ պայմաններու տակ, ու հետագային յղած՝ Երեւանի Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին³⁶: Ընդօրինակութիւնը հիմք եղած է Գոհար Ազնաւորեանին՝ նամակի ամբողջական հրատարակութիւնը կատարելու (1965ին)³⁷, ինչպէս եւ երկրորդ հրատարակութեան՝ Վարուժանի երկերու լիակատար ժողովածուին մէջ³⁸:

Ինչպէս կը պարզուի, Վարուժանի նամակը Էսաճանեանի 1911ի եւ 1919ի մէջբերումներուն աղբիւրը եղած է, թէեւ յիշողութեան վրէպով նամակին գրութեան վայրը համարուած է գաւառը: Յայրենի հրատարակիչները վկայակոչած

³² Վահէ [Շաւարշ Մխաթեան], «Լեւոն Էսաճանեան», *Ցառաջ*, 7 յունուար 1936, էջ 1:

³³ «Բանաստեղծ Լեւոն Էսաճանեան», էջ 2:

³⁴ Ն., «Նօթեր», *Նայիրի*, փետրուար-մարտ 1937, էջ 195-196:

³⁵ «Լեւոն Էսաճանեան», *Ամէնուն տարեգիրքը*, էջ 140: Յմմտ. Ստեփանեան, *Կենսագրական քառասուն*, էջ 341:

³⁶ Եղիշէ Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ), Դանիէլ Վարուժանի ֆոնտ, թ. 102 (76) (այսուհետեւ՝ «Սիրունի»): Շնորհակալութիւն կը յայտնենք բանասիրական գիտութիւններու թեկնածու Արծուի Բախշինեանին, որ ընդառաջելով մեր խնդրանքին, Սիրունիի ընդօրինակութիւնն ու Էսաճանեանի նամակին ձեռագիրը մեր տրամադրութեան տակ դրաւ:

³⁷ Վարուժան, *Նամակակնի*, էջ 176-178: Արտատպումը տես նոյն, *Երկեր*, Երեւան, «Սովետական գրող» հրատարակչութիւն, 1984, էջ 526-528:

³⁸ *ԵԼԺ*, էջ 411-413: Ծանօթագրութիւններուն մէջ գրուած է, թէ Վարուժան պատասխանած էր չպահպանուած նամակի մը (անդ, էջ 614), անտեսելով Վարուժանի *Նամակակնի*ի յաւելուածին մէջ տպուած Էսաճանեանի նամակը:

են 1919ի մենագրությունը իբրեւ առաջին մասնակի տպագրություն³⁹, բայց, ըստ ամենայնի, ծանօթ եղած չեն *Փանդի*ի մեջբերումին 1911ին:

Մինչ Էսաճանեան խորհրդապաշտությունը կը դաւանէր իր նամակին վերջաւորութեան, Վարուժան իր պատասխանին մէջ կ'ընդգծէր իրապաշտությունը որպէս տեսակ մը մայր գիծ, որ կ'ընդգրկէր տարբեր գրական դպրոցները իբրեւ ստորաբաժանումներ, շեշտելով, որ անհրաժեշտ էր, «գեղեցկութիւնը անթերի արտադրելու համար (...) տալ այս բոլորը միանգամայն»: Այս կեցուածքը փոխուած է «Գրական դպրոցներ» յետմահու հրատարակուած դասախօսութեան մէջ (1912), ուր իրապաշտությունը յիշուած է միւս գրական ուղղութիւններուն առընթեր⁴⁰:

Մեզի անծանօթ մեկնակէտով, Գ. Ազնաւուրեան ենթադրած էր, որ Վարուժանի նամակը «ամբողջութեամբ պետք է, որ տպուած լինի Պոլսի մամուլում, սակայն չկարողացանք գտնել»⁴¹: Վերջերս, դիպուածով առիթը ունեցանք բացայայտելու այդ աղբիւրը՝ 1884ին Արփիար Արփիարեանի կողմէ հիմնուած *Արեւելք* օրաթերթը, որ յաջողած էր վերապրիլ համիտեան բռնակալութեան եւ սեպտեմբեր 1908ին, Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումէն ետք, առաւօտեան թերթի վերածուած էր: Խմբագրապետութիւնը ստանձնած էր Մեծ Եղեռնի ապագայ գոհերէն Երուանդ Սրմաբէշխանլեանը (Երուխան), որ Պոլիս վերադարձած էր, Պուլկարիա եւ Եգիպտոս 12ամեայ տարագրութեան վերջ դնելով⁴²: Լ. Էսաճանեան, որուն անունը այս շրջանին պոլսահայ բոլոր թերթերուն մէջ կ'երեւէր, հրատարակութեան յանձնած է նամակը զանց ընելով թուականն ու վայրը, որոնք սուրանկիւն փակագիծերով աւելցուած են Սիրունիի կողմէ⁴³:

1965ի եւ 1987ի հրատարակութիւններուն մէջ, Էսաճանեանի ու Վարուժանի նամակները լոյս տեսած էին խորհրդահայ ուղղագրութեամբ: Թղթածրարի ուղղագրական հարազատ վիճակը կը վերականգնենք օգտագործելով *Արեւելքի* նորայայտ տպագրությունը, ուր լռելեայն ուղղած ենք գրաշարական աննշան վրիպակներ, եւ Էսաճանեանի նամակին հեղինակային ձեռագիրը:

Վարուժանի նամակի ծանօթագրութիւններուն մէջ, Սիրունիի ընդօրինակութեան հետ համեմատութեան կողքին, նաեւ նշած ենք այդ ընդօրինակութենէն ան-

³⁹ Վարուժանի, *Նամականի*, Էջ 327. ԵԼՏ, Էջ 614:

⁴⁰ Տե՛ս Դանիէլ Վարուժան, «Գրական դպրոցներ», Թեոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, Փարիզ, տպ. Մասիս, 1928, Էջ 343:

⁴¹ Վարուժան, *Նամականի*, Էջ 327:

⁴² «Հայ-ագգային լուրեր», *Բիւզանդիոն*, 30 օգոստոս / 12 սեպտեմբեր 1909, Էջ 3: 1909ին, Երուխան վկայած է. «Յայտնի է թէ Եգիպտոսէն Պոլիս դառնալէս 3-4 օր յետոյ Սմբատ Էֆ. Դաւթեանի առաջարկութեամբ ստանձնեցի *Արեւելքի* խմբագրապետութիւնը» (Եր. Սրմաբէշխանլեան, «Ճշդում մը», *Արեւելք*, 25 մարտ / 7 ապրիլ 1909, Էջ 3): Երուխան վարած է խմբագրութիւնը մինչեւ 1912, երբ իր գրած մէկ խմբագրականին պատճառով թերթը փակուած է Իթթիհատի (աւելի ճիշդ՝ օսմանեան կառավարութեան) կողմէ (Վաղինակ Բիւրատ, *Ընտիր Էջեր*, Երեւան, Գրականութեան եւ արուեստի թանգարանի հրատարակչութիւն, 2002, Էջ 156):

⁴³ Հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, Էջ 176. ԵԼՏ, Էջ 411:

կախաբար ծնունդ առած *Նամականի*ի եւ *Երկերի լիակատար ժողովածու*ի տարընթերցումներ: Չանց ըրած ենք նշել այդ հրատարակութիւններուն մէջ կատարուած ուղղագրական (օր. *ինձի* < «ինծի», *կ'սկսի* < «կը սկսի», *ռոմանթիկ* < «րոմանդիկ») եւ կէտադրական փոփոխութիւնները:

Ա.⁴⁴

Սիրելի

Պր. Դանիէլ Վարուժան,

Կանտ

Ստացայ Ձեր լուսանկարն ու Ձեր դիւցապներգութիւնը՝ «Յաղթողը» խորագիրով, երկուքն ալ անտիպ, որոնց համար իմ խորին եւ անկեղծ շնորհակալութիւններս եւ հիացումս կը յայտնեմ: Մտադրած եմ թրքահայ վարտուղի եւ իսկատիպ բանաստեղծներու-թիւով շատ նուազ-վրայ երկ մը լոյս ընծայել⁴⁵, ուր Ձեր ներկայութիւնը իր «Յաղթողը», «Վահագն»⁴⁶ եւ «Կարօտի նամակ»⁴⁷ անուն պատուաբեր հետեւորդներով պիտի գրաւէ ամէնէն գերընտիր անկիւնը՝ գէթ Եղիա Տէմիրճիպաշեան⁴⁸ կոչուած ահաւոր morbidէն⁴⁹ ետք:

Ձեր «Չարդը»⁵⁰ անցեալ օր, Շահպատէ Պաշիի ծանօթ թատրոնին մէջ արտասանուեցաւ դերասան Պր. Վահրամ Փափազեանի⁵¹ կողմէ: Թատրոնին մէջ ես ալ ներկայ էի, եւ արտասանողին հրամցուած յարգանքի ծափերէն ետք՝ իմ «կեցցէ՛ հեղինակը» ազդարարութեանս վրայ կրկին ծափահարութիւն մը կատարուեցաւ, աւելի շահագրգռական⁵²:

⁴⁴ ԳԱԹ, Դանիէլ Վարուժանի ֆոնտ, թ. 207 (157):

⁴⁵ Այս հատորը լոյս տեսած չէ:

⁴⁶ Դանիէլ Վարուժան, «Վահագն», *Ազդակ*, 24 յունուար / 6 փետրուար 1909, էջ 101-103 (հմմտ. նոյն, *Ցեղին սիրտը*, էջ 157-161):

⁴⁷ Դ. Վարուժան, «Կարօտի նամակ», տե՛ս Թեոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, Գ. տարի, Կ. Պոլիս, [ա. տ], 1909, էջ 76-77 (հմմտ. նոյն, *Ցեղին սիրտը*, էջ 71-73):

⁴⁸ Եղիա Տէմիրճիպաշեան (1851 -1908), պոլսահայ յայտնի բանաստեղծ:

⁴⁹ Ախտաւոր (ֆրանսերէն): Յմմտ. Էսանանեանի թարգմանութիւնը (*Ինքնակենսագրութիւն*, էջ 156):

⁵⁰ Դ. Վարուժան, *Չարդը (1895 -1896)*, Փարիզ, տպագր. Տ. Տօրամաճեան, 1908 (հմմտ. նոյն, *Ցեղին սիրտը*, էջ 97-110):

⁵¹ Վահրամ Փափազեան (1888-1968), արեւմտահայ հռչակաւոր դերասան, որ 1922էն ետք իր գործունէութիւնը շարունակած է Խորհրդային Յայաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ:

⁵² 3 օգոստոս 1908ին, Թեոդիկի մղումով («Վահրամ Փափազեան», տե՛ս Թեոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, ԺԷ. տարի, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Մ. Յովակիմեան, 1923 [Բ. հրատ., Յալէպ, «Կիլիկիա» հրատարակչատուն, 2010], էջ 300), Վ. Փափազեան առաջին անգամ արտասանած էր «Սասունի ջարդը» խորագրով Վարուժանի «Չարդը» քերթուածը Շիշլիի հայկական գերեզմանատան մէջ՝ 1895 -1896ի համիտեան ջարդերու նահատակներուն նուիրուած արարողութեան ընթացքին («Յայ նահատակներուն փառաւորումը», *Բիւզանդիոն*, 22 յուլիս / 4 օգոստոս 1896, էջ 3): Այնուհետեւ, վերստին արտասանած է նոյեմբեր 1ին՝ Իտալիա մեկնելու նախօրեակին, Բերայի Փըթի-Շանի թատրոնը տեղի ունեցած թատերա-երաժշտական հանդէսին (Ա., «Թատերական քրոնիկ», *Շամանակ*, 22 հոկտեմբեր

Արտ. Յարութիւնեան⁵³ Բիւզանդիոն⁵⁴ օրաթերթին մէջ, Ձեր «Վահագն»ին լաւ տողեր նուիրած էր իր օրուան գրական քրոնիկներուն առիթով, պատուիրելով ամենուն՝ ընթերցումը այդ դի՛ցապներգութեան⁵⁵, զոր Սմբ. Դաւթեան⁵⁶ իր նոր հաւաքածուին մէջ պիտի առնէ⁵⁷:

Այս ցանցառակի տողերը, զորս այստեղ կը մէջբերեմ, պատճառ մը չեն կրնար ըլլալ իմ հիացմանս ալ արտայայտութիւններուն: Տարիներ առաջ, երբ հին ռեժիմ էր⁵⁸, Ձեր մէկ քանի իսկատիպ բանաստեղծութիւնները կարդացած ըլլալով, փափաք ունեցած էի «Արեւելք»ի մէջ այդ առիթով անծանօթ խիստ տաղանդաւոր բանաստեղծ մը ներկայացնելու, բայց կարծելով թէ կրնայ ըլլալ որ Ձեր անունը իբրեւ փախստական յեղափոխական մը կարծուի, կամ Եւրոպա բնակող հայ մը, որուն ինքնութիւնը դեռ անծանօթ է, այդ պատճառներով զգուշութիւն համարեցի լռութիւն պահել մինչեւ որ հաւատք ունեցայ թէ ճառագայթը թաղուած չէ:

Այս հապճեպ տողերէն վերջ աւելցնեմ թէ Ձեր «Յաղթողը» ինծի կը յիշեցնէ Լըզօնդ Տը Լիլը⁵⁹, որ դասականութիւնը խորհրդապաշտութեամբ ընդունեց, եւ այդ վարդապետութեամբ տոգորուած մէկը համարեցէք եւ պիս:

Բարեւելով Ձեզ եւ Ձեր «մուսայ»ին
մնամ յարգանքով՝
ԼԵԻՈՆ ԷՍԱՃԱՆԵԱՆ

1909 ապրիլ 6/19
Կ. Պոլիս

/ 4 նոյեմբեր 1908, էջ 1): Փափագեան Պոլիս վերադարձած է նոյն տարուան վերջերուն, կազմելով Պոլսահայ Տրամաթիք խումբը (Տամանակ, 20 դեկտեմբեր 1908 / 2 յունուար 1909, էջ 3): Ըստ Նշան Պէշիկթաշեանի աշակերտական շրջանի մէկ վկայութեան, Փափագեան, «անգամ մը, ներկայացման մը միջնաբարիին, զգեցած զինուորական տարագ, արտասանած էր Դանիէլ Վարուժանի “Չարդը” ու մեծապէս տպաւորած էր զիս, իր արքենի հասակով, իր չափաւոր ու կշռաւոր ձեւերով, իր ընդհանուր լուսարձակումով, մանաւանդ իր ամոզանութեամբ, իր արտասանութեան արագութեամբ (առանց սակայն վանկ մը կամ գիր մը ուտելու, ինչպէս կ’ըսեն)» (Նշան Պէշիկթաշեան, Թատերական դէմքեր, Անթիլիաս, տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, 1969, էջ 1026): Արդեօք այս ելոյթը պէտք է նոյնացնել նամակին մէջ յիշուած արտասանութեան: Վերջինս տեղի ունեցած ըլլալով է 1909ի առաջին ամիսներուն Շահգատէ Պաշիի «Ֆերրահ» թատրոնին մէջ, բայց որեւէ տեղեկութեան չենք հանդիպած մամուլին մէջ թէ այլուր, ներառեալ Փափագեանի Յետադարձ հայեացք եւ Սրտիս պարտքը յուշագրութիւնները:

⁵³ Արտաշէս Յարութիւնեան (1873 -1915), արեւմտահայ բանաստեղծ եւ գրաքննադատ, Մեծ Եղեռնի զոհերէն:

⁵⁴ «Բիւզանդիոն», պոլսահայ օրաթերթ (1896 -1918): Հիմնադիր ու խմբագրապետ՝ Բիւզանդ Քէչեան:

⁵⁵ Արտաշէս Յարութիւնեան, «Գիրքեր եւ դէմքեր», Բիւզանդիոն, 23 փետրուար / 8 մարտ 1909, էջ 1:

⁵⁶ Սմբատ Դաւթեան (1858 -1926), արեւմտահայ մանկավարժ ու թատերագետ: Հրատարակած է բազմաթիւ դասագիրքեր:

⁵⁷ Տե՛ս Ճաշակ նոր գրականութեան, էջ 46-50:

⁵⁸ Կ’ակնարկէ Ապտիւլ Համիտի վարչակարգին:

⁵⁹ Շառլ Լըքոնթ տը Լիլ (1818 -1894), ֆրանսացի բանաստեղծ: Պառնասեան շարժումի գլխաւոր անուններէն մէկը եղած է:

Բ.⁶⁰

[Կանտ, 1909 Մայիս]

Սիրելի քնարակից,
Լեւոն Էսաճանեան

Ձեր նամակը եւ գիրքը⁶¹ ստացայ. խորապէս շնորհակալ եմ ինձի ըրած նուիրականնուդ⁶²: Ձեր Այրած քնարը Արաբիոյ խանձած բուրումներով բողբոլովին տոգորուն էր: Հայրենի աւերակներէն նոր դուրս ելած մարդու կը նմանէիք. Ձեր քղամիդին ծայրերը պրած էին եւ մապերնուդ մէջէն մոխիր կը վտակուէր: Ընդունեցէք հիացումս. այս բառը մեր ամէն նոր բանաստեղծներուն չեմ համարձակիր ըսելու, վայրկեան մը վերջը չզոյջալու համար: Համակրութիւնը՝ զոր⁶³ մէջս ծնած է Ձեզ⁶⁴ հանդէպ՝ Ազդակի⁶⁵ մէջ կարդացած մէկ քերթուածներնէդ⁶⁶ կը սկսի նախ⁶⁷. Ձեր տաղանդը ինձի շատ մտերիմ կը թուի. չգիտեմ ինչո՞ւ համար – երկու եղբայրներ որ իրարու չեն նմանիր, բայց եղբայրներ են վերջապէս: Ահա առնչութիւնը՝ զոր մեր մէջ կը գտնեմ: Դեռ Ձեր գիրքը չստացած կ'ուզէի Ձեզի նամակ մը գրել. մտադրութիւն մը որ պատումներս չթողուցին որ իրագործուի – նոյն իսկ⁶⁸ այս նամակովս ալ երկար պիտի ըլլայ ամէն ինչ ըսել՝ որ կը վերաբերի Ձեզի [.] մատնանշել՝ թէ տաղանդներնուդ⁶⁹ ո՞ր կէտերն են (հաւատացէք որ շատ են այդ կէտերը եւ տիրական) զոր ես անխառն զմայլանքով կը սիրեմ. յետոյ Ձեզի դիտել⁷⁰ տալ կ'ուզէի արուեստի եւ մանաւանդ լեզուի քանի մը աններդաշնակութիւններ՝ որոնք, ճիշդ է, Ձեր թռիչ-

⁶⁰ «Գրախօսական նամակներ», *Արեւելք*, 25 մայիս / 7 յունիս 1909, էջ 1:

⁶¹ Սիրունի՝ գիրք (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, էջ 176. ԵԼԺ, էջ 411):

⁶² Սիրունի՝ ընծայականնուդ (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, էջ 176. ԵԼԺ, էջ 411): Ընծայականին բնագիրը տե՛ս Շարուրեան, *Դանիել Վարուժանի*, էջ 137-138. ԵԼԺ, էջ 614:

⁶³ Սիրունի՝ որ (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, էջ 176. ԵԼԺ, էջ 412):

⁶⁴ Սիրունի ամենուրեք «ձեզ» եւ «ձեր» գրած է: Հայաստանեան հրատարակութիւններուն մէջ՝ զըլ-խագիր:

⁶⁵ *Ազդակ*, «Հաբաթաթերթ գրական, հասարակական, քաղաքական» (32րդ թիւէն՝ «երիտասարդ շաբաթաթերթ գրական եւ հասարակական»): Լոյս տեսած է 41 թիւ, 16/29 դեկտեմբեր 1908էն մինչեւ 3/16 հոկտեմբեր 1909: Արտօնատէր՝ Ալեքսան Միսաքեան (Շաւարշ Միսաքեանի հայրը): Խմբագիրներ (4րդ թիւէն՝ «խմբագրական մասնախումբ»)՝ Գեղամ Բարսեղեան, Չապլէ Եսայեան, Վահրամ Թաթուլ, Շաւարշ Միսաքեան: Անունները դադրած են յիշուելէ 27րդ թիւէն: 37րդ թիւէն, Շաւարշ Միսաքեան պատասխանատու տնօրէնը եղած է:

⁶⁶ Սիրունի՝ քերթուածներնէդ: Հմմտ. քերթուածնէդ (Վարուժան, *Նամականի*, էջ 176), քերթուածներէդ (ԵԼԺ, էջ 412):

⁶⁷ Տե՛ս Լեւոն Էսաճանեան, «Արաղչի», *Ազդակ*, 5/18 յունուար 1909, էջ 60. «Օրրերգ», *Ազդակ*, 28 փետրուար / 13 մարտ 1909, էջ 181: Հմմտ. նոյն, *Փանդիռ*, էջ 19. 72:

⁶⁸ Սիրունի՝ նոյն իսկ (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, էջ 176), նոյնիսկ (ԵԼԺ, էջ 412):

⁶⁹ Սիրունի՝ տաղանդներնուդ: Հմմտ. տաղանդերուդ (Վարուժան, *Նամականի*, էջ 176), տաղանդներուդ (ԵԼԺ, էջ 412):

⁷⁰ Սիրունի շեշտը հանած է (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, էջ 176. ԵԼԺ, էջ 412):

քը չեն կատեցներ, բայց շատ մը չքնաղ պատկերներ եւ իրական զգացումներ կը բծաւորեն եւ մութի մէջ կը թողուն: Փնտռուած եւ իրական պատկերները⁷¹ իրարու հետ պէտք չէ շփոթել: Իբրեւ օրինակ մը եթէ կ'ուզէք ըսել թէ Ձեր Այրած քնարին 15րդ տան վերջին տողերը կարծէք⁷² կը պարունակեն բռնի պատկերներ⁷³. Իսկ ընդհակառակը (օրինակի համար) հետեւեալ տողը հրքան ճշմարիտ է իր ինքնուրոյնութեան մէջ, հրքան թարմ ու գեղեցիկ[.]

Աղաւնի մը կ'ըմպէ անոր քարին վրայ խոր փորուած «Աստ հանգչի»ի գրախորշին մէջ հաւաքուող⁷⁴ ջուրերէն⁷⁵:

Սիրելի Բերթող⁷⁶ չկարծէք որ իբր քննադատութիւն կ'ըսել. Ձեր տաղանդը սաստիկ սիրելիու կը բաղձամ պայն Միքէլ Անճէլոյի մը ձեռքէն ելած մարմարի մը նման անբիծ ու կատարեալ տեսնել: Պոլսոյ նոր գրողներուն մէջ հասիւ 3-4 հոգի կայ՝ որոնց բանաստեղծութեան վրայ խոր հաւատք ունենամ: Դուք մէկն էք անոնցմէ, որուն ճակատին⁷⁷ վրայ արելը իր մէկ ճառագայթով «գեղեցկութեան քուրմ» գրած է. կոհեցէք ձեր սիրտը ժողովուրդին համար. այդ է ձեր պաշտօնը. միշտ յաջողութիւն:

Ըլլայ ձեր արուեստին, ըլլայ գրական վարդապետութիւններու մասին, մանրամասն խօսիլ երկար պիտի ըլլայ նամակով ու գրեթէ անկարելի⁷⁸: Այս ամառ շատ կարելի է Պոլիս կուգամ. այն ատեն ինծի քաղցր է Ձեզ գտնել ու ունենալ հետերնիդ կարծիքներու ու ճաշակներու փոխանցում: Առայժմ այսքանը ըսել թէ միշտ անտրամաբան գտած եմ գրական դպրոցներու բաժանումը. ըստ իս գեղեցիկը դպրոց չունի. գեղեցկութիւնը բազմանկիւն հատուածակողմ մըն է. մեծ արուեստագետին հոգին վերէն ուղղահայեաց նայող արեւու պէս այդ քիւրեղէ հատուածակողմին ամէն անկիւններէն շողեր կ'արձակէ: Եթէ գեղեցիկը արտայայտելու տարբեր ձեւերուն մէջ կը կայանայ⁷⁹ գեղարուեստական դպրոցները, եւ կարծեմ թէ բնութեան եւ հոգւոյն գեղեցկութիւնները մէկ կերպով ճշգրտօրէն կ'արտայայտուին – զանոնք նկատել ինչպէս որ են: Իրապաշտ գու-

⁷¹ Սիրունի՝ պատկերներ (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, Էջ 176. ԵԼՏ, Էջ 412):

⁷² Սիրունի՝ կարծէք թէ (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, Էջ 176. ԵԼՏ, Էջ 412):

⁷³ Նկատի ունի հետեւեալ տողերը.

*«Ուր են պայերը ջուրի, ո՛ր են, ըսէ,
Չուրդը, քերթուած, ուր Լեդեան մը չկայ երբեք,
Յոյց տուր ինծի վկայուհոյն աչքը անմեռ,
Վկայուհոյն որուն ծիրանին արդէն
Չիւնտու լեռը, արեւաօժ՝ վեր կը դրկէ»* (Էսաճանեան, *Այրած քնար*, Էջ 10-11):

⁷⁴ Սիրունի՝ հաւաքուած (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, Էջ 176. ԵԼՏ, Էջ 411):

⁷⁵ «Աղաւնի մը կ'ըմպէ անոր քարին վրայ խոր փորուած «Աստ հանգչի»ի գրախորշին մէջ հաւաքուող ջուրերէն» (Էսաճանեան, *Այրած քնար*, Էջ 15):

⁷⁶ Սիրունի՝ Բերթող (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, Էջ 176), քերթող (ԵԼՏ, Էջ 411):

⁷⁷ Սիրունի՝ ճակատին (հմմտ. Վարուժան, *Նամականի*, Էջ 177), ճակտին (ԵԼՏ, Էջ 412):

⁷⁸ անկարելի է (Վարուժան *Նամականի*, Էջ 177. ԵԼՏ, Էջ 412):

⁷⁹ կայանան (Վարուժան, *Նամականի*, Էջ 177. ԵԼՏ, Էջ 413):

ցէ կոչէք զիս. կ'ընդունիմ, բայց իրապաշտութիւնը գեղեցկութեան հասնելու ամենէն ուղիղ գիծն է: Իրապաշտութեան մէջ պէտք է փնտռել բոլոր միւս դպրոցները՝ որոնք իր ստորաբաժանումներն են լոկ. բնութիւնը իր խորհրդաւորութիւնները ունի, իր անսանձ մրրիկները ունի, կամ իր միջօրէի արեւուն միակտուր խաղաղութիւնը. ասոնք փոխն ի փոխ նկարելով ինչպէս որ են, ինչպէս որ մեր հոգիին վրայ փոխն ի փոխ կը ցոյան[.] մենք փոխն ի փոխ կ'ըլլանք խորհրդապաշտ, բոմանդիկ, դասական. հետեւաբար գեղեցկութիւնը անթերի արտադրելու համար ես պիտի սիրէի տալ այս բոլորը միանգամայն, բնութիւնը ինչ որ է եւ ինչպէս որ է, մէկ քերթըւածի, մէկ տունի, նոյնիսկ մէկ տողի մէջ, մերթ ըլլալով, միեւնոյն անգամ, դասական եւ խորհրդապաշտ, բոմանդիկ եւ գաղափարապաշտ: Ահա թէ ինչո՞ւ համար իրապաշտութիւնը յատուկ դպրոց մը ընդունիլը ծիծաղելի կը թուի ինձի. իսկ զայն չընդունիլը, ընդունելով միայն իր ստորաբաժանումները՝ արուեստի սեղմում, շունչի դիրանուաղում: Երկարեցի նամակս, բաց զայն վերջացնելէ առաջ պարտք կը համարիմ⁸⁰ շնորհակալ ըլլալու ձեզ քանի մը ոտանաւորներուս վրայ ձեր տուած տեղեկութիւններուն համար: Կը տեսնեմ որ ձեր մէջ միայն եղբայրակից մը գտած չեմ այլ եղբայր մըն ալ:

ԴԱՆԻԷԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ ✱

⁸⁰ համարեմ (Վարուժան, Նամակակնի, Էջ 178. ԵԼԺ, Էջ 414):

ՐԱՖՖԻ ԱՃԷՄԵԱՆ

ԳԱԳԻԿ ՂԱԶԱՆՉԵԱՆԻ ՊԱՍՏԱՌՆԵՐՈՒՆ ԴԷՄ ՅԱՆԴԻՄԱՆ

ԳՈՅՆԵՐՈՒ յորձանուտ մըն է, որ կը գրաւէ դիտողին տեսադաշտը երբ դեմ յանդիման կը գտնուի Գագիկ Ղազանչեանի պաստառներուն, եւ առաջին հակադրեցութիւնը կ'ըլլայ՝ ինչպէս դիրքորոշուիլ երանգներու լայնածաւալ այս հոսքին դիմաց: Պաստառները բոցավառ հրդեհներ ըլլան կարծես, որոնցմէ արձակուած գունային բռնկումներ կը լեցնեն պատկերասրահի ամբողջ միջոցը, գոյները կը յորդին շրջանակներէն դուրս ու կը գրաւեն ընկալողի աչքին ցանցակերպը: Շլացուցիչ է առաջին այդ ճակատումը եւ ուժգին կերպով ցնցող: Պաստառները կարծես ըլլան պատուհաններ բացուած դէպի այլուրային աշխարհ մը, աշխարհ մը՝ որ յագեցած է բազմերանգ գոյներով, մինչ այլօրինակ կերպեր ու շուքեր կը գոյանան ու դուրս կը մղուին տարերային ուժգնութեամբ: Երանգ է, թէ մոծաւանջ:

Գագիկ Ղազանչեան

Նկարը՝ Գագիկ Ղապանչեանի. Երեւան ջան

Նկարը՝ Գագիկ Ղազանչեանի. Մնայուն շարժում, իռլանդերկ, 80x120սմ. 2021

Կարելի է երկար պտըտիլ պաստառն պաստառ, մինչ ականարկդ կը փորձէ յամենալ մէկն ու մէկուն վրայ, փորձելով պեղել հոն յայտնուող ու ջնջուող ծանօթ ձեւերը: Շէնքեր ու քաղաքներ, խամրած խմբանկարներ, սեւ-ճերմակ լուսանկարային ներկայացումներ կը բեմադրեն պաստառներու անկիւններուն, մինչ արեւային փոթորիկներ կը յայտնուին կեդրոնին ու պաստառին գոյները կը ցրուեն կլոր-կլոր պտտուող հողմերու նման: Ուրկէ՞ կու գան եւ ի՞նչ ուժ է որ կը յայտնուի անոնց կեդրոնին: Վրձնի լայն պտոյտքներ կեդրոնախոյս գալարում մը կը թելադրեն, մինչ ուրիշ տեղեր գոյներու պայթումներ կը տարածուին չորս դի, տակաւին ինքնաշարժի անիւներու ձգած հետքեր հորիզոնական կամ ուղղահայեաց կը տողանցեն պաստառներու հարթ մակերեսին: Քաղաքակրթութեան հետքեր, մնացորդներ, կամ քաղաքի կեանք թելադրող ընդդատակեայ ներկայութիւն:

Գագիկ Ղազանչեանի պաստառներուն բնակիչը յաճախ քաղաքն է. քաղաքը կայ իր շէնքերով ու ճամբաներով, մինչ բնակիչները կան իրենց ինքնաշարժներու ձգած հետքերով: Ինքնաշարժները չկան: Չկան զանոնք վարողները: Կան միայն անոնց անիւներուն ձգած հետքերը, որոնցմէ կրնանք կռահել զանազան պատահարներ՝ միջադէպ, անցում, անընդհատ շարժում, հետագիծ, տեսիլք, եւ այլն: Հոս զգացումները գոյներով կու գան, պայթող երանգապնակ մը կապոյտներու, դեղիններու, կարմիրներու, սեւերու...: Մինչ քաղաքին շէնքերը հեռուէն կը դիտեն, սեւ-ճերմակի մէջ կը ննջեն կարծես, կան ու չկան, կեանքը անցած է քա-

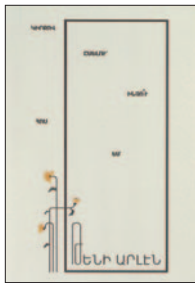

Նկարը՝ Գագիկ Ղապանչեանի. Յետագիծ, իրդաներկ, 140x200սմ. 2014

ղաքէն, մարդիկ մեկնած, անոնց *Ֆանթազմ*ները սակայն կը մնան: Անոնք է որ կը յայտնուին էջին վրայ, կը վերածուին քաղաքին իսկ, ոչ թէ միայն իբրև յիշողութիւն, այլ կենսախայտ արարք գոյութեան: Կեանքը կը շարունակուի քաղաքէն ու լուսանկարներէն անդին, կեանքը կայ, թէկուզ քաղաքը անցեալ կը թուի ըլլալ: Վերացական ներկայութիւն:

Ղազանչեանի պաստառներուն մէջ գոյները իրենք է որ կը դառնան այլուրային կերպարներ, պատմելու համար խայտաբղետ հեքիաթներ, իրենք իրենց մասին բայց նաեւ դիտողին, որովհետեւ գոյները կարծես ըլլան արտացոլումներ դիտողի տրամադրութեան ուղղուող ու միաժամանակ զայն ներառող: Տեղ մը տեսադաշտին մէջ ակնարկ ու տպաւորութիւն մը կը միաձուլուին, պաստառ ու դիտող կը հանգուցուին մէկ զգացումի մէջ, կազմելով այս գործերուն ընդհատակեայ մեղեդին: Որովհետեւ այդ գոյներուն ետեւ երաժշտութիւն մը կը թափառի որ վայր ու տրամադրութիւն կ'ամփոփէ, թելադրելով թանձրացեալ կեանք ու միաժամանակ եթերային սխրանք: Պաստառներէն բխող շարժումը ի վերջոյ ընկալողն ալ կը պարուրէ, կ'առնէ զայն գունայորդ իր թաւաքին մէջ ու կը տանի դէպի քաղաք, կամ երազը քաղաքին: Քաղաքները ո՞ր կը սկսին եւ ո՞ր կը վերջանան: Ահաւասիկ հարցումը, որուն դէմ յանդիման կը կանգնի այս պաստառները դիտողը: Կամ գուցէ պէտք է ըսել՝ պաստառները իրենք է որ կը յուշեն հարցումը ընկալողի ականջին: Կը փսփսան: Կը մրմռան ընդհատակեայ մրմռոցով մը: *

ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ

Արլեն Թենի ԿԻՐՔՈՎ ԸՍԵԼՈՒՒՒ ԻՆՉՈՒՒՅՈՍ ԵՄ
ԱՐԻ Գրականության հիմնադրամ Երևան, 2021

Հատորը լոյս տեսած է «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնարկության աջակցությամբ: Բովանդակությունը կազմուած է բանաստեղծություններէ եւ սակաւաթիւ արձակ կտորներէ: Հատորի աւարտին, Յակոբ Կիւլիւճեան իր «Յետգրություն»ին մէջ կը նշէ թէ Միացեալ Նահանգներու մէջ ամերիկացիներին անձի մը կողմէ հայերէնով ստեղծուած ու լոյս տեսած գեղարուեստական գրականության ամառին ամբողջական հատորն է այս, աւելի քան դարէ մը ի վեր: Ան վեր կ'ամեն նաեւ այն բացառիկ իրողությունը, որ կը վերաբերի չափահաս տարիքին հայերէն սորված հեղինակի մը, լեզուն որդեգրած կամ «հայրագրած» անձի մը, որ արեւմտեան Սփիւռքի մէջ լեզուին ու գրականության կարելիությունը կ'ապացուցէ: Շապիկի ձեւաւորումը՝ Մէյկըն Արլենի:

Կապոյտ երապը կը խմբէ ստանապուլահայ գրողներու՝ ծովու, կղզիի, նաւու ու նաւամատոյցի վերաբերող պատմուածքները, գրականության բաւիղներուն մէջ կը հետապնդէ Պոլսոյ ու պոլսեցիներու այս մեծ սիրոյն հետքերը: Հայ գրականության ծայրերէն ներս բանասէր Սեւան Տէյիրմենճեանի կատարած մանրակրկիտ աշխատութեամբ ի յայտ եկած այս հատընտիրը կը ներկայացնէ Չաւեն Պիպեռեանէ Յակոբ Մնձուրի, Երուանդ Կոպէլեանէ Վարդան Կոմիկեան, Սոնա Տէր Մարգարեանէ Սեդա Թեւեան մէկը միւսէն արժեքաւոր տասնինը հեղինակէ պատմուածքներ՝ ի մասին քաղաքի, ծովու, ծովեզերքի, Ստանապուլի կեանքի ու հարկաւ այս գեղեցիկ քաղաքի բնակիչներուն: Հնագոյն Կոստանդնուպոլսոյ, ինչպէս հայերը կ'անուանեն Պոլսոյ ու վերջապէս Ստանապուլի բազկերակը գրողի զգայնութեամբ գրի առած այս անունները կ'արձանագրեն տեղի ունեցած փոփոխությունները, կորուստներն ու նորությունները՝ միաժամանակ ճոխացնելով Ստանապուլի զգացումներու աշխարհագրությունը:

Ազամբենի L'amico փոփոխական փորձագրութեան, ուր Ազամբեն կը դիմէ Արիստոտէլին, պեղելու բարեկամութեան իմաստը: Բարեկամը որպէս այլ ինք մը՝ որու հետ կը բաժնենք գոյությունը ունենալու փաստը, ապրելու քաղցրությունը: Գիրքին թարգմանիչն է՝ Մովսէս Տէր Գեորգեանը:

Ազամբեն Չորջո ԻՆՉ Է ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻԳ ԿԻՑԸ
ԱՐԻ Գրականության հիմնադրամ Երևան, 2021

Այս գրքոյկը հայերէն թարգմանությունն է Չորջո Ազամբենի Che cos'è il contemporaneo? դասախօսութեան, արտասանուած Վենետիկի ճարտարապետական համալսարանի 2005-2006 թուականներու տեսական փոփոխականութեան դասընթացքի բացման: Այս դասախօսութեան ընթացքին Ազամբեն կը քննէ մարդու յարաբերությունը իր ժամանակին հետ: Ինչպէս ըլլաւ ժամանակակից, պահելով որոշ հեռաւորություն մը ներկայի պայմաններէն: Գիրքին թարգմանիչն է՝ Մովսէս Տէր Գեորգեանը:

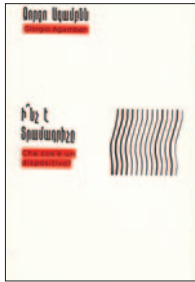
ԿԱՊՈՅՑ ԵՐԱՉ
Շովարոյր ընտրանի ստանապուլահայ պատմուածքի Քաղեց՝ Սեւան Տէյիրմենճեան, «Արաս»

Հրատարակչատուն, Պոլիս, 2022

Ազամբեն Չորջո ԲԱՐԵԿԱՍԸ ԱՐԻ Գրականության հիմնադրամ Երևան, 2021

Այս գրքոյկը հայերէն թարգմանությունն է Չորջո

Ազամբենի Չորջո ԲՆՉԷ ՏՐԱՄԱԴՐԻԻՉԸ ԱՐԻ Գրակա-նութան հիմնադրամ Երևան, 2021

Այս գրքոյկը թարգմանությունն է Չորջո Ազամբենի *Che cos'è un ispositivo?* փիլիսոփայական փորձագրություն, ուր տրամադրիչները կը ներկայացուին որպես գոյացող ցանց մը՝ ուժի եւ իմացութեան յարաբերություններու: Կ'անդրառանանք թէ տրամադրիչը միմիայն պարզ թեքնաբանական միջոցներ չեն եւ կը յաջողին Էսպես այլափոխել մարդկային կեանքը: Գիրքին թարգմանիչն է՝ Մովսէս Տէր Գեորգեանը:

Պըլտեան Գրիգոր ՀԵՏՔԵՐ ԼՈՅՍԷՆ Մարգիս Խաչենց – Փրինթինֆո Երևան, 2021

Պըլտեանի քերթողութան արդէն այլազան երեսներէն՝ նոր մըն է որ կը ներկայանայ այս գեղատիպ հատորիկով – կիրարկումը «ծագող արեւի երկիր» ճափոնէն հասած ձեւի մը՝ «հայկու»ի (արեւմտահայ-ինչական տառադարձութեամբ՝ պիտի ըսէինք՝ «հայթու»ի): Միշտ արտահայեաց, միշտ լեզուափորձարկային ախորժներու հակող, բանաստեղծը, որ երկար անցում մը կատարած էր «մանտրա»ներու ոլորտէն – թէեւ առանց հոն

սահմանափակուելու,- հիմա, «հայկու»ներով կը փորձարկէ եռատող, խիտ կտոր մը՝ 17 վանկանի (5 + 7 + 5), բեկոր-քերթուած մը, կամ՝ ինչպէս ինք կը բնորոշէ՝ գործածելով աւելի ուժական, շարժումային-ժամանակային սահմանում մը. «րոպէն, արընթաց առկախումը ըրոպէին»: «Հայկու»ն, այնքան հարուստ որքան ամփոփուն քերթողական այս «Էակ»ը շահեկան է շա՛տ ծայքերով: Պիտի արժէր անջատ առիթով անդրադառնալ անոր: Ատիկա կ'ընէ բանաստեղծը՝ ինք, հատորի աւարտին, բաւական ծաւայուն, շահեկան «Հայկուի մասին - իբրեւ վերջաբան» ակնարկով, այլապէս արժանի՝ անջատ անդրադարձի: Հոս կ'արժէ իր նշումներէն յիշել գոնէ մէկը – գուգադիպային հանգիտությունները հայ մատենագրական եւ բանահիւսական որոշ նիւթերու հետ – Նարեկացիէն սկսած, ու հասնելով միջնադարեան «Անտունի»ներուն...:

Թեքեան Վեհանոյ ԿԻՆ՝ ԱՏԵԱՆ ԵՒ ՄԱՏԵԱՆ Չանգակ հրատարակ-չատուն Երևան, 2022

Գիրքը լոյս տեսած է «Գալուստ Կիւլպէնկեան» հիմնարկութեան աջակցութեամբ, խմբագրութեամբ՝ Յարություն Պերպլերեանի: Կողքի նկարը՝ Նշան Գազեզեանի: Քերթողական եւ արձակ կտորներու այս հաւաքածոյով, Թեքեան կը ներկայացնէ այլատեսակ կիներ՝ տարբեր մշակոյթներէ, ցամաքամասերէ ու ընկերային յարաբերութեանց ժամանակաշրջաններէ:

Անոնք իրենց հոգեխառնութեամբ եւ ձայնով է որ կը դիմակայեն սովորականն ու անսովորը, տարբեր պետություններու օրէնքները, դատարաններն ու պարտադրուող ինչեւինչ ականդությունները: Մեղքերն ու սրբությունները: Կը կազմեն սեփական կամքով ատեան եւ կը մատուցուին որպէս ժամանակակից մատեան:

Կալկուբ Տէյմըն THE PROMISE Europa Editions, Նիւ Եորք, 2021

Երկու անգամ (2003ին եւ 2010ին) յայտնուելէ ետք *The Booker Prize*ի աւարտական ցուցակին վրայ, Տէյմըն Կալկուբ, 2021ին իր *Խոստումը* վեպով կ'արժանանայ այս մրցանակին: *Խոստումը* տեղի կ'ունենայ Հարաւային Ափրիկէի մէջ երկրի apartheidէն դուրս գալու ժամանակաշրջանին եւ կ'ուսումնասիրէ հետզհետէ նօսրացող սպիտակամորթ ընտանիքի մը անդամներուն զօդուած յարաբերությունները՝ չորս իրերայաջորդ յուղարկաւորություններու ընդմէջէն: *Խոստումը* Կալկուբի իններորդ վեպն է եւ առաջինը՝ վերջին եօթ տարուան ընթացքին: Անոր առաջին վեպը լոյս տեսած է երբ ան ընդամենը տասնեօթ տարեկան էր:

Արունտաթի Ռոյ կ'արժանանայ Saint Louis մրցանակին Saint Louis գրական մրցանակը, որ հաստատուած է Saint Louis համալսարանին կողմէ, իր կայուն տեղը ունի ամենամեայ գրական մրցանակներու

շարքին: Մրցանակը կը շնորհուի ի յարգանս այն գրողին, որ իր գրականությունը կը մղէ

ընթերցողը իր հայեացքը սեւեռելու եւ ներթափանցելու մարդկային բազմաշերտ կացութիւններու խորը եւ կ'ընդլայնէ մարդ անհատին կարեկցանքի շրջածիրը: Այս մրցանակին արժանացած են՝ Մարկարէթ Աթուրտ, Սալման Բուշտի, Շոն Ափտայթ, Սոլ Պիլթ, Սթեֆան Սոնտհայմ եւ ուրիշներ: 2022 թուականին, այս մրցանակը շնորհուած է Արուստայի Ռոյին, որուն աստղը երեսուն տարի է կը փայլի գրական աշխարհին մէջ, իր ազդեցութիւնը ձգելով գրական, ընկերային եւ քաղաքական մտքի զարգացման վրայ: Անոր ձայնը խորհրդանիշն է անասան անկեղծութեան: Ռոյ հեղինակն է քաղաքական եւ ընկերային հարցեր արծարծող յօդուածներու եւ գիրքերու, ինչպէս նաեւ երկու վեպերու՝ *The God of Small Things* եւ *The Ministry of Utmost Happiness*, որոնցմէ առաջինը 1997ին արժանացած է Man's Booker Prizeին:

Յօշոտուած Հայաստան (Ravished Armenia)
«Էտիար» հրատարակչատուն
Պուլենոս Այրես, 2022

Մեծ Եղեռնի վերապրող պարմանուհիի մը՝ Օրորա (Արշալոյս) Մարտիկանեանի (1900-1994) յուշերը, որոնք 1918ին լոյս տեսած են անգլերէնով, առանձնապէս նշանաւոր եղած են, որովհետեւ անոնց հիմամբ Միացեալ Նահանգներու մէջ նկարահանուած է համանուն շարժանկարը, որ ցեղասպանութիւնը ներկայացնելու առաջին փորձը եղած է եւ ուր վերապրող հեղինակը ինքզինք մարմնաւորած է: Շարժանկարը նաեւ ծանօթ եղած է *Հոգիներու աճուրդ* (Auction of Souls) անունով եւ լայնածաւալ քարոզչութեան առարկայ եղած է տարածուած է ամերիկեան ու եւրոպական տարբեր երկիրներու մէջ: Գիրքը ունեցած է բազմաթիւ հրատարակութիւններ եւ անմիջապէս թարգմանուած է զանազան լեզուներու: *Յօշոտուած Հայաստան* յուշագրութիւնը 1919ին սպաներէն թարգմանութեամբ լոյս տեսած է Նիւ Եորքի մէջ, իսկ համր ժապաւենը՝ *Հոգիներու աճուրդը* խորագրով, Պուլենոս Այրեսի մէջ ցուցադրուած է 1920ին, արժանանալով արժանթիւնեան մամուլի անդրադարձներուն: Ժապաւենը *Շողովուրդի մը մարտիրոսութիւնը* խորագրով գոյատեւած է Ֆրանսայի մէջ մինչեւ 1930ական թուականները, իսկ այնուհետեւ անոր հետքը կորսուած է ամենուրեք: Օրորա Մարտիկանեանի ողիսականով ու շարժանկարի ճակատագրով հետաքրքրուած արժանթիւնահայ հետազօտող Եղուարդ Գոզանլեան, երկարամեայ փնտռութեք ետք, 15 վայրկեանի տեւողութեամբ հատուած մը յաջողած է յայտնաբերել 1994ին Հայաստանի մէջ:

Այս տարի, Պուլենոս Այրեսի մէջ, «Էտիար» հրատարակչատունը՝ Համազգային Հայ Մշակութային Միութեան հովանաւորութեամբ, հրատարակած է «Հոգիներու աճուրդը կամ Յօշոտուած Հայաստան. Օրորա Մարտիկանեանի պատմութիւնը» (Subasta de almas o Armenia arrasada: La historia de Aurora Mardiganian) սպաներէն հատորը, Էտուարտո Գոզանլեանի աշխատասիրութեամբ: Հատորը կը պարունակէ պատմաբան ու բանասէր Վարդան Մատթոսեանի՝ անգլերէն բնագրէն կատարած նոր թարգմանութիւնը, ուր վերականգնուած են սկզբնական թարգմանութենէն դուրս մնացած կամ սխալ թարգմանուած հատուածներ: Թարգմանիչը, որ վերջին տարիներուն նաեւ հրատարակած էր գիրքին ու ժապաւենին պատմութեան շուրջ ուսումնասիրութիւններ, գրած է ընդարձակ յառաջաբան մը, ուր ներկայացուցած է Օրորա Մարտիկանեանի պատմութիւնը եւ վեր առած՝ Էտուարտո Գոզանլեանի 30ամեայ քրտնաջան պրպտումներուն ու գիւտին արժանիքը:

Է. Գոզանլեան մանրամասնօրէն ծանօթագրած է պատումը եւ գրած՝ գիրքին ու շարժանկարին մասին ծաւալուն ուսումնասիրութիւն մը, նկարագրելով նաեւ իր հետազօտութիւնը եւ պատմելով շարժանկարի յայտնագործումին պարագաները: Յաւելուածը կը ներկայացնէ շարժանկարին սկզբնական 16 լուսանկարները, ինչպէս եւ աշխատասիրողի արխիւէն բխած ուրիշ արժէքաւոր նիւթեր: